

TANULMÁNYOK

IRTA

SZATHMÁRY GYÖRGY

BUDAPEST

AIGNER LAJOS

—
1887.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	Lap. III.
I. Magyarország és a német szövetség	1
II. Bosnyákország	21
III. Állami népiskoláink elhelyezése	54
IV. Bulgária	69
V. Az erdélyi részek népességi, közmívelődési, politikai és közgazdasági szempontból	164
VI. A történelem és a keleti kérdés	267
VII. Az uzsora, a biblia, egyházjog és a magyar törvények szempontjából	294
VIII. A munkáspártok és az általános szavazatjog Németor- szágban	310
IX. A fényűzés történetéből, tekintettel a magyar viszonyokra	330
X. A civilizáció hatása barbár népekre az ó-korban és ma	353

ELŐSZÓ.

Másfél évtizednél hosszabb publicistikai pályám tartama alatt hirlapírói rendes, mindennapi foglalkozásomon kívül írtam számos tanulmányszerű dolgot is, melyek itt-ott elszórva, hol tudományos folyóiratban, hol egyik-másik hirlap hasábjain láttak napvilágot. E dolgozatok egynehányát nyújtom az olvasónak a jelen kötetben, melyet nemsokára fog követni egy második is.

Dolgozataim túlnyomó részökben olyan kérdéseket ölelnek föl, melyek az utolsó másfél decennium alatt koronként élénken foglalkoztatták a magyar sajtót és közvéleményt s ennél fogva, úgy vélem, kortörténeti érdekekkel bírnak.

Igy a hetvenes évek *első felében* az elhatalmasodott német *szociáldemokráciának*, később a birodalmi parlamentben hatályos törvényhozási intézkedésekre vezetett felforgató törekvései lépnek előtérbe és foglalkoztatják sajtónkat. Ezen viszonyok két dolgot írására adtak impulsust.

IV

Az egyik „A munkáspártok és az általános szavazatjog Németországban“, a másik „Az angol munkásosztály helyzete“. Az elsőt e könyvben találja az olvasó. Azóta a socialpolitikai kérdések és mozgalmak mit sem veszítettek aktualitásukból. Sőt az újabban felmerült londoni, belga, amsterdami és éjszakamerikai véres és nagymérvű zavargások mindinkább ráutalják a gondolkozókat, különösen a politikusokat és államférfiakat, hogy e kérdésekkel behatóan foglalkozzanak. *Laveleye* nem ok nélkül írta, hogy a társadalmi forradalmak hovatovább mindinkább háttérbe fogják szorítani a politikai forradalmakat.

Második felében pedig a hetvenes éveknek, mikor a keleti kérdés a maga egész nagyságában újra napi rendre került, a nemzet egész figyelme és mohó érdeklődése természetesen a kelet felé fordult. Ezen időből valók „Bosnyákország“, „Bulgária“ s „A történelem és a keleti kérdés“ cz. dolgozataim, melyek utóbbikában a keleti kérdés szélesebb alapon, világ-históriai szempontból van tárgyalva.

És ma, tíz esztendő múlva, a bulgáriai válság folytán ismét Kelet-Európa köti le érdeklődésünket és a nemzet figyelme, még ha *Apponyi*

Albert gróf nem is hívta volna föl azt az őszszel Jászberényben, hogy „ismét ugyanazon intenzivitással és azon fokozott érdeklődéssel, mint a hetvenes években a keleti kérdés felé forduljon“, — önként arra felé fordult volna, mint a hogy tényleg fordult is. Politikai, nép- és földrajzi viszonyaink egyenesen arra utálnak minket, hogy ugyszólva tekintetünkkel kelet felé forduljunk és arról szemünket egy pillanatra se vegyük le. Ennélfogva azt vélem, hogy a keleti viszonyokat tárgyazó dolgozatok, természetöknél fogva alig veszítenek valamit időszerűségökből a magyar olvasó előtt.

A hetvenes évek vége felé a sajtó nap nap után a legszomorubb eseteket közlé az *uzsora* pusztításairól Magyarországon. Egy történeti áttekintést írtam tehát az uzsoráról, megvilágítva, minő álláspontot foglalt el s minő felfogást tanúsított az uzsorával szemben a legrégibb időkben már a mózesi törvény, később a canonjog, meg a magyar Corpus juris az újabb korig. Az uzsora egy napon született az emberi önzéssel és haszonleséssel. E tulajdonok pedig vajmi régi keletűek. El lehet tehát az uzsoráról is mondani, hogy: „Eine alte Geschichte, doch bleibt sie ewig neu.“

A Magyarországon működő *közművelődési egyesületek* között, melyek az országot szelvében-hosszában behálózzák, legnagyobb szabásu és legjelentékenyebb az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, — ugy a terület nagyságát tekintve, melyen működni hivatva van, mint a czélok és feladatok fontossága, tekintetéből, melyekre vállalkozott. Az egyesület mozgalma éppen megindulóban volt, midőn „Az erdélyi részek“ különféle viszonyainak ismertetését megírtam, és pedig a nagy közönségnek, kiváltképen az anyaországbelinek tájékoztatása és az erdélyi magyarság szorongatott helyzete iránti érdeklődésének lehető felébresztése és fokozása czéljából. Ezen tekintet vezetett akkor is, midőn e dolgozatot a jelen sorozatba fölvenni határoztam.

Közoktatásügyünk az új alkotmányos korszak alatt, főleg az alsó fokozaton, hatalmas lendületet vett, megbecsülhetlen szolgálatokat téve nemzeti és közművelődési érdekeinknek. És e téren ugyanazon eszközökkel még többet tehetünk volna, ha tervszerűleg több gondot fordítunk vala arra, hogy minő ethnographiai viszonyok közé helyezzük el állami népiskoláinkat. Míg van az országban mintegy másfélezer olyan

község, melyekben a magyar elem számot tevő kisebbségben van, a hol tehát, a számos vidéken tapasztalható példákból ítélve, komolyan attól lehet tartani, hogy a magyarság más fajok által majorizáltatván, azok nyelvesoportjába olvad: közoktatási politikánk egyik legelső követelményének látszik, hogy első sorban az ilyen magyar kisebbségekkel egyes községekben állítson az állam népiskolát, mely aztán az ilyen pontokon, a mellett, hogy a kulturát és az állam nyelvét terjeszti, még azt a fontos szolgálatot is teszi, hogy a magyar elemet megóvja a pusztulás és eltajulástól. Tehát kettős feladatot teljesít. Ez irányban felszólaltam a közoktatási költségvetés tárgyalásakor a képviselőházban 1886. február hó 4-én s e kérdés, melyet részemről kiváló fontosságúnak tartok, még tüzetesebben van tárgyalva az „Állami népiskoláink elhelyezése“ czimű dolgozatban.

Sokaknak még élénk emlékezetében lesz, hogy főleg a középiskolai törvénynek bizottsági előkészítése és parlamenti tárgyalása idején mily heves és ellenszenves támadások intézettek az erdélyi szász tollak által tévutra vezetett németországi sajtóban Magyarország s a magyar nemzet ellen. Ez idő tájban történt, hogy Német-

VIII

ország egyik legtekintélyesebb lapja, a „Kölnische Zeitung“ egy gyanítható forrásból származó cikket közölt, melyben a szokásos vádaskodásokon kívül még az az új vád is foglaltatott, hogy a magyar nemzet megbízhatlan szövetséges; hogy a német-francia háború idején „izzó német-gyűlölet“ hatotta át az egész magyar nemzetet, parlamentestől, kormányostól s csak a német fegyverek gyors győzelmének volt köszönhető, hogy Magyarország semleges maradt. Ezen, a történeti tényállással merőben ellenkező és irányzatos fejtegetések ellenében tollat ragadni és minden kétségen felül álló, csattanós történeti adatokkal kimutatni, hogy éppen ellenkezőleg a magyar nemzet 1870-ben a leghatályosabb hátvédje volt a német egységi törekvéseknek, nemcsak, de az 1848-ki országgyűlés is eclatans módon nyilvánította rokonszenvét a német nemzet iránt, annyival inkább indittatva érzém magam, mert a kölni ujságnak kívülről származó gyűlöletes cikke a középiskolai törvényjavaslat feletti nagy általános vita végén, 1883. márczius 17-én a képviselőházban tartott előadói zárbeszédem egyik passusát használta kiindulási pontul. Megírtam tehát a replikát, bekopogtatva vele az ellenfél ajtaján. A kölni

ujság kora tavasztól késő nyárig tartá vissza védekező soraim közlését, de mikor annak hire járta be a sajtót, hogy a szövetség monarchiánk és Németország között megújított, egész terjedelmében közlé dolgozatomat „Magyarország és a német szövetség“ czim alatt, melyet tárgyánál fogva e sorozatba fölvenni szintén indokoltnak találtam.

E serieset két művelődéstörténeti vázlat, „A fényűzés történetéből, tekintettel a magyar viszonyokra“ és „A civilizáció hatása barbár népekre az ó-korban és ma“ — fejezi be.

Ezekben kívántam röviden bemutatni tartalmát könyvemnek, melyet ezennel a t. olvasó közönség jóakaratába ajánlok.

Budapesten, 1887. január hóban.

Szathmáry György.

Magyarország és a német szövetség.*

Motto: *Audiat et altera pars.*

A fennebbi czim alatt a «Kölnische Zeitung» idei (1883.) 97. száma («Zweites Blatt») egy cikket hozott, melynek kiindulási pontját azon zárbeszédnek egy

---

*) Megjelent németül a «Kölnische Zeitung» 1883. évi aug. 23-iki számában; A «Nemzet» pedig ugyanezen évi aug. 25. számában közlé a magyar szöveget, melyhez a lap szerkesztője a következő megjegyzéseket fűzte: «E cikk, mint az olvasó látni fogja, eredetileg német közönség számára íratott, s a «Kölnische Zeitung» ma ide érkezett számában egész terjedelmében meg is jelent. Tisztelt munkatársunk oly érdekes anyaghalmazt, s oly sok — a közel múlthoz tartozó — reminiscenciát ölelt fel e tanulmányban, hogy annak a magyar sajtóban közlését még abban az esetben is kadatlótnak tartanók, ha az események legutóbbi iránya, a magyar-osztrák és német szövetség nemzetközi fontosságának kiemelkedő hangsúlyozása nem kölcsönözne is neki, szinte actualis politikai érdek. Hozzáesszük még, hogy a «Kölnische Ztg.» szerkesztősége, megjegyezvén, hogy e cikk nem minden tételével ért fültétlenül egyet, kiemeli, hogy annak «alap gondolatában, mely a Magyarország és Németország közti politikai barátság rendkívül heveses voltában culminál,» teljesen osztozik. A «Nemzet» szerkesztője.»

passzusa képezte, melyet mint a közoktatási bizottság előadója, a középiskolai javaslat feletti általános vita végén mondtam a magyar képviselőházban.

Nemcsak beszédem eme része van helytelenül, megcsontítva idézve, de ahhoz oly megjegyzések, fejtegetések fűzetnek, — jöllehet, mint a tisztelt lap mondja, «von wohl unterrichteter Seite», — melyek míg egyfelől nem állják ki a valódi tényállás kritikáját, másfelől nyilvánvaló ezéljok Magyarországot, hazámat gyűlöletes színben tüntetni föl és hitelvesztetté tenni azon Németország előtt, melylyel monarchiánk szövetségben áll.

Amnyival fájdalmasabban érintett engem e cikk, mert ilyen fejtegetések egy nagy tekintélyű német lapban, melynek több, mint egy évtized óta szorgalmas olvasója vagyok, éppen az én beszédemhez fűzettek, ki pedig meglehetősen hosszú hírlapírói pályámon számtalan hírlapi cikket írtam — és pedig benső meggyőződésből, — melyeknek alaphangja a legmelegebb rokonszenv volt Németország iránt.

Engedje meg tehát a t. szerkesztőség nekem, mint magyarnak, s mint a német nemzet őszinte barátja- és tisztelőjének, hogy e becses lap hasábjain a hamisítatlan igazság érdekében lehető rövidséggel elmondjak egyet-mást, a mi — nézetem szerint — a német közvélemény előtt sem lehet közönyös és nem hagyható figyelmen kívül.

Mindenekelőtt szabadjon — megtartva a «Köln. Ztg.» cikkében mondottak sorrendjét — zárbeszédem említett passzusát helyreigazítanom úgy, a mint azt a magyar képviselőházban mondtam. Én ugyanis, utalva ama sajnós körülményre, hogy a középiskolai javaslat alkalmából

bizonyos oldalról igyekeznek Németország előtt meggyülvötni Magyarországot és igyekeznek a német közvéleményt a magyar nemzet ellen ingerelni, így szóltam:

«De szent a hitem, hogy a német sajtóban nyilatkozó ellenszenv csak muló paroxizmus, mely nem fog tartós nyomokat maga után hagyni. Mert Németországban meg fogják gondolni azt, hogy a német egység kivívásában Magyarországnak is van némi része. Mindenki emlékezhetik, hogy midőn Németország az egység érdekében nagy harcát vívta, voltak Ausztriában velleitások, melyek revanche-politikát akartak követni (Königgrätz miatt) és ha akkor egy magyar államférfiu (Andrássy gróf akkori magyar kormányelnök) egész tekintélyének súlyát a mérlegbe nem veti azok meggátlására, bizonyosan érvényesültek volna. Meggátolta pedig ezt a magyar nemzet helyeslése kíséretében.

Es legujabban is, midőn Németország belsejét a pártviszályok, a particularismus, a culturharc, a socialismus szétmarchongolták: ismét ugyanazon magyar államférfiu, ekkor már a monarchia külügyminisztere hozta létre Németország- és Ausztria-Magyarország között a szövetséget, ismét a magyar nemzet helyeslésétől kísérve. Hogy pedig ez a szövetség minő értékkel bír Németországra nézve, elég utalnom ama számos tünetekre, melyek megmutatták, hogy a német birodalom délről is, éjszakról is (utóbbi tekintetben hivatkozom a Skobelew-féle törekvésekre) komoly veszedelmeknek néz elébe. És ha Bauszner (szász) képviselő ur azt mondja, hogy Németország isten és ember előtt ma oly hatalom, mely hivatta Közép-Európában a békét fenntartani és a szabadságot biztosítani, én erre azt jegyzem meg, hogy ez

igaz, de Németország e hatalmi állását önmagán kívül tulajdoníthatja még azon szövetségnek, melybe egy magyar államférfiu segítségével s a magyar nemzet támogatása mellett monarchiánkkal lépett. Meg fogják tehát Németországban gondolni, mihelyt ez a paroxismus elmúlik, hogy minő értékkel bír a német birodalomra a magyar nemzet rokonszenve s meg fogják gondolni, hogy az államok hatalmi és erkölcsi sulya kérdésében Magyarország is nyom legalább annyit, mint az a töredék, mely a magyar nemzet becsületét és «a Magyarenthum» megbízhatóságát külföldön aláásni igyekszik.»

A «Köln. Ztg.» szerkesztőségi körön kívülről származó cikkének czélja, éppen ellenkezőjét bebizonyítani annak, a mit én itt röviden Magyarország magatartásáról mondtam. Sorba fogom venni az ellenérvelések legfontosabb részeit. A cikkben ez mondatik: «Schon seit Jahren war man ganz besonders von ungarischer Seite bemüht, die, wie man weiss, nur durch die raschen Siege der deutschen Waffen erzwungene Neutralität der österreichisch-ungarischen Monarchie der magyarischen Politik als Verdienst zuzuschreiben.»

A mi ezen állításnak a magvát illeti, mondhatom, hogy — «wie man weiss» — a történeti tényállás éppen nem ez; vagyis nem a német fegyverek gyors győzelme bírta rá a monarchiát a semlegességre, mint ez a következő hiteles adatokból kiderül.

Tisza Kálmán, a balközépp akkori vezére s most magyar miniszterelnök, 1870. július 19-én, tehát még a háboru hivatalos notificatiója és így a «német fegyverek gyors győzelme» előtt a magyar képviselőház-

ban az összes kormányhoz egy nagyfontosságú interpellációt intézett, melynek lényeges része az i n d o k o l á s s a l együtt következő:

«tekintettel arra, hogy Magyarország érdeke a béke főtartását s így a jelen komoly körülmények között a teljes semlegeség megőrzését kívánja;

tekintettel arra, hogy a kormánynak sem a francia kormány iránt netalán táplált rokonszenvnél, sem a németországi politikára gyakorolható befolyás visszaszerzésének vágyánál fogva semmi olyast tennie és semmi olyanba beleegyeznie nem szabad, mi által az ország, mint a német nemzet ellensége tűnhetnék föl és háboruba kevertetnék; . . . kérdem a miniszteriumot:

1. Minő lépéseket tett eddig oly célból, hogy Magyarország az előadott szempontok ellenére háboruba ne kevertessék, s hogy biztathatja-e magát azzal, hogy lépései a kívánt eredményre vezetnek?

2. Szándékozik-e egész erejével s ha kell, az országgyűlés szavának is mérlegbe vetésével továbbra is megtenni mindazt, a mi szükséges arra, hogy Magyarország teljesen semleges maradjon?»

Ehhez két megjegyzést kell fűznöm. Először az indokolás ama része, mely francia rokonszenvről és a német politikára gyakorolható befolyás visszaszerzésének vágyáról szól, célzás akart lenni a közös kormányra, melynek élén akkor Beust gróf állott s így e célzást mindenki, a ki az akkori viszonyokkal kissé ismerős, igen természetesnek fogja találni. Másodszor, hogy midőn ezen interpelláció az Andrássy-kormányhoz intéztetett, Andrássy

gróf akkor nem volt Budapesten, hanem Bécsben, s hogy itt mi járásban lehetett, következtethetjük ama válaszból, melyet 1870. július 28-án adott Tisza fennebbi interpellációjára, egyebek közt mondván:

«Julius 20-án, vagyis ugyanazon napon, midőn a háború hivatalosan notificáltatott, egy körlevél intézettel a közös külügyminiszterium által Európa minden udvarához, melyben Ausztria és Magyarország neutralitása kimondatott.»

De mondott Andrássy gróf ugyanekkor még mást is, a miben meg van adva kulcsa azon magatartásnak, melyet a «Magyarenthum» akkor és azóta mostanig következetesen tanúsított Németország iránt. Andrássy gróf így szólt:

«Azt hiszem, hogy a kormány nem felelne meg a monarchia érdekeinek, s nem találkozónék a közvéleménnyel, ha a mostani viszonyok között a semlegességnek oly formát kívánna adni, mely bármely hatalmat feljogosítana arra, hogy ebben méltán kihívást láthasson. (Általános élénk helyeslés.) ... A kormány valamint el van határozva, a birodalom függetlenségét, biztonságát és érdekeit minden irányban megvédeni, úgy a kormánynál és döntő körökben egyáltalában nem létezik azon szándék, a Németországban 1866-ban felhagyott állást visszaszerezni, mely az én meggyőződésem szerint is — a birodalomra hasznot nem, de kárt és veszélyt hozhatna.» (Általános élénk helyeslés.)»

Ez utóbbi nyilatkozatra azt jegyzé meg viszonzóválaszában Tisza Kálmán, hogy azt «teljes örömmel

és megnyugvással veszi tudomásul. A magyar képviselőház is egyhangulag vette tudomásul Andrassy válaszát, melynek lényegét a fennebbi sorokban közlém.

De hogy teljes képet adjak a helyzetről, meg kell jegyezni, hogy a magyar szélsőbal részéről Madarász József és társai már előbb intéztek volt a kormányhoz interpellatiót, mely így hangzik:

«Hajlandó-e és képes-e a magyar kormány a Francia- és Poroszország fejedelmei közötti, küszöbön levő háboruban Magyarországra nézve a teljes semlegeséget fenntartani és biztosítani?» — Andrassy gróf erre is ugyanazon beszédben válaszolt, melyben Tisza interpellációjára adta meg a választ s a szélsőbali interpelláció egyik aláírója, Csanády Sándor, egyike a legtüzesebb magyaroknak és a szélsőbal híveinek, egyebek közt így szólt Andrassy válaszára:

«Ohajtottam volna a miniszterelnök válaszában különösen hangsúlyozását annak, hogy a magyar kormány nem kíván a nagy német nemzet magasztos törekvései elé gátat vetni. (Felkiáltások jobbfelől: Ez megtörtént!)»

Már most ezekből megítélheti az olvasó, milyen lelkiismeretes, milyen alapos és milyen igaz a «K. Ztg.»-nak «von wohlunterrichteter Seite» származó cikkének ezen állítása: «So war die öffentliche Meinung der Magyaren und der ung. Reichstag entschieden franzosenfreundlich und von glühendem Deutschenhass (?!?) getragen.»

Ime, ezekben a német olvasó előtt áll hiven, a magyar nemzeti képviselőlet magatartása Németország legkri-

likusabb percezeiben! Mind a három nagy parlamenti párt: a Deák-párt, élén az Andrássy-kabinettel; a balközép és ennek vezére, Tisza interpellációjával; nem különben a szélsőbal a Madarász-féle interpellációval — mind egyértelműleg a teljes semlegesség mellett nyilatkoztak, »a német fegyverek gyors győzelmé» e l ő t t. Ez a történelmi valódi tényállás. És hogy ezen adataimhoz a kétségnek még árnya se férjen, sietek megjegyezni, hogy azokat az 1869. évi ápril 20-ikára hirdetett magyar országgyűlés képviselőháza naplójának X. kötetéből, részben szószerint idézve vettem, mely napló gyorsírói jegyzetek után készült. Tehát a legauthenticusabb forrásból merítettem.

Nem volt tehát egy hajszálnyi különbség sem a magatartásra nézve a magyar kormány és a magyar parlamenti pártok között, bármily éles ellentétek választották is el azokat egymástól közjogi és belpolitikai kérdésekben. Történt pedig részint Németország iránti r o k o n s z e n v b ő l, de főleg jól felfogott é r d e k b ő l — és tudjuk, hogy a politikában az érdekek erősebb és biztosabb tényezők, mint a rokonszenvek. Annál jobb, ha érdekek és rokonszenvek találkoznak egymással.

Az a mindennek felett álló magyar érdek pedig, mely Magyarországot a jelzett állás elfoglalására bírta s mely iránt a magyar politikai élet minden factora és minden értelmes magyar egyetértett pártkülönbség nélkül s a melyet a mondott időben Tisza úgy, mint Andrássy gróf — kik különben egymásnak akkor nagy antipodái voltak — hangsúlyoztak, abban állott, hogy Ausztria ne szerezhesse többé vissza azon állását, melyet Németországban 1866. előtt birt. Miért? Mert Ausztria ezen

állása a történelem tanúsága szerint mindig káros visszahatással volt Magyarország alkotmányos fejlődésére s ebből kifolyólag komolyan tartani lehetett attól, hogy ha Ausztria ismét visszaszerzi Németországban 1866. előtti befolyását, az akkor (1870.) még alig 2—3 éves fiatal, visszaszerzett magyar alkotmányosság s a nagy küzdelmek árán kivívott dualismus, melynek, kivált akkor, számos ellensége volt Asztriában, keservesen fogja megadni az árát.

Azonkívül a magyar államférfiak s köztük első sorban Andrássy gróf, képtelenségnek tartottak egy oly államot, mely a dualismusra alapítva, egyik lábával Budapestre, a másikkal Bécsre s a harmadikkal Frankfurttra támaszkodják, azaz birjon egy súlyponttal, mely a maga tulajdonképeni határain kívül esik. És ilyen állam lett volna az osztrák-magyar monarchia, ha Ausztriának sikerül vala ismét megvetni lábát Németországban. Ugy ezen felfogásnak, mint annak is, hogy Ausztria igen közel fekvő okokból nem képes concurrálni Poroszországgal Németországban a vezérszerepért, kellő nyomatékkel kifejezés adatott annak idején magyar részről a legmagasabb helyen is.

Ezzel, azt hiszem, eléggé megvilágítottam a magyar álláspontot s azon döntő okokat, melyek Magyarországot a legszigorubb semlegességre birták Németország irányában, s melyek Andrássy grófot arra ösztönözték, hogy minden befolyását azon irányban használja fel, miszerint a monarchia külpolitikája is ezen álláspontot foglalja el. Nos ez az akkori viszonyok között éppen nem volt valami könnyű dolog.

Mi e tekintetben a »katonai körök« akkori felfogá-

sát és nézeteit illeti, arról sok érdekes dolgot tudnék elmondani, de mellözöm, ne hogy tulságosan hosszú legyek: csak egyszerüen utalok az ezen oldalról a magyar álláspont érvényesülése elé fölmerült akadályokra és nehézségekre. A mi pedig Beust grófot illeti, mindenki tudja, hogyan gondolkozott e kérdésről, minő álláspontot foglalt el, illetőleg szeretett volna elfoglalni. És itt csak egy kiválóan fontos momentumot emelek ki.

Francia részről följogosítva érezték magokat ama föltevésre és számításra, hogy a «majnai vonal» átlépése elegendő okul fog szolgálni arra, hogy Ausztria-Magyarország közbelépjen, hogy tehát a monarchia semlegessége ezen feltételhez van, azaz lesz kötve.

Ezen hírekkel szemben, melyeket a porosz lapok is erősen hiinni látszottak s e miatt nagy zajt ütöttek: megjelent a «Pester Lloyd» 1868. december 24-iki számában egy nagy feltűnést okozott czikk, még pedig a nevezett lap szerkesztője, dr. Falk Miksa tollából, ki azt Andrassy gróf és Eötvös báró miniszterekkel folytatott előzetes megbeszélés alapján írta. E nagyfontosságú czikknek, mely úgy az Andrassy-kormány, mint a magyar nemzet politikáját és álláspontját írta körül, legmarkansabb része a következő:

«Österreich kann keinen Krieg führen, wenn ihm nicht die reichen Mittel Ungarns zur Verfügung stehen und Graf Andrassy kann ihm diese Mittel nicht zur Verfügung stellen, wenn es sich um die Mainlinie, um den süddeutschen Bund, oder überhaupt um irgend ein anderes Interesse handelt, als um den Bestand und Integrität der österreichisch-ungarischen Monarchie.

Um einen Krieg führen zu können, müssten vor

Allen die Mittel hierzu durch die Delegationen bewilligt werden. Der ungarische Delegirte aber ist noch nicht geboren, der irgend einem Minister, wer er auch sei, nur einen Groschen oder einen Mann bewilligen würde, um damit die Mainlinie gegen einen Einbruch Preussens zu schützen oder Süddeutschland an dem Eintritte in den Nordbund zu hindern. Das ist wohl klar genug gesprochen, und wir hoffen, es werde in Berlin verstanden werden... Graf Beust ist ein kluger Staatsmann; er will gewiss nur, was er kann; und er kann nur das, was Ungarn will.

És ez irva volt azon «Pester Lloyd»-ban, melyet a «Köln. Ztg.» tudósítója más magyar lapokkal együtt oly veszedelmes francziabarátnak és németgyűlölőnek tüntet föl! Nem félrevezetése ez a német közvéleménynek? És képes lesz-e helyesen itélni a német közvélemény ily ferdítések alapján a magyar nemzet érzelmeiről?

Sőt — wie man weiss — Grammont herczegnek volt alkalma ezt magának Andrássy grófnak a szájából is meghallani.

Andrássy gróf hozzátevé ez alkalommal, hogy bárhol jöttek legyen is a majnai vonalra vonatkozó biztatások és ígéreték, francia részről a legnagyobb önámítás lesz, azok után megindulni.

Ilyen, minden kétséget kizáró, határozott magatartást tanusított Magyarország a német egység megalapítása idején, akkor, midőn Ausztriában számos befolyás arra dolgozott és spekulált, hogy a monarchia meggátolja a

német egységi lörekvéseket s boszút álljon Königggrätzért! Magyarország megakadályozta e hatalmas befolyások érvényesülését a monarchia politikájában.

Már most kérдем: alaptalanul és jogtalanul mondtam én zárbeszédemben, hogy Magyarországnak is van némi érdeme a német egység kivívásában? Bizonyára nem. Es általában nem hivatkozhatunk-e mi magyarok, büszkén e tényre? Bizonyára igen.

Igen, erkölcsi és politikai lehetetlen ség volt Magyarországra nézve más állást foglalni el Németország irányában, mint a minőt elfoglalt. Reál-politikai indokok, érdekek utalták rá Magyarországot, hogy a német egység irányában ne foglaljon el ellenséges állást. De éppen ezért Németországnak annyival erősebb garanciái voltak és vannak arra nézve, hogy Magyarország nem fogja magát a német egység ellen egy oldaltámadásra felhasználtatni engedni s hogy Magyarországra, mint hű és igaz baráttra számíthat.

A ki talán azt hinné, hogy ezen magyar politika egészen új keletű s nem ment át a nemzet vérebe és érzületébe, annak megjegyzem, hogy ez úgy szólva h a g y o m á n y o s politika Magyarországon. E tekintetben utalok I r á n y i Dánielnek, kinek az 1848—49-iki eseményekben tevékeny része volt s ma a szélsőbalnak egyik általános tiszteletben álló vezérférfia, munkájára,* melynek a pesti országgyűlésről (1848.) szóló részében ezeket mondja a szerző:

«Un itérêt capital identifiail la cause h o n g r o -

---

* Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847.—1849. Paris, 1860. II. kötet 30—31. lap.

ise à la cause allemande; la nécessité commune de résister au panslavisme, de s'opposer à sa réalisation. Le parlement de Francfort avait, le premier, témoigné la sympathie la plus cordiale à l'égard de la Hongrie. Le 3 août (1848.) sur la proposition d'Étienne Gorove, la chambre des députés de Pest se prononça solennellement en faveur de la conclusion d'une alliance entre la nation hongroise et l'empire d'Allemagne. Afin de sceller d'avance cette alliance intime, l'assemblée entière se leva et acclama chaleureusement la Germanie régénérée.

Il importait de donner à cette manifestation un sens très-précis, en vue surtout des complications que pourraient amener les tergiversations du gouvernement autrichien, lequel hésitait à se prononcer franchement pour ou contre l'union allemande. C'est à cause de cela que Paul Nyáry fit la proposition suivante :

« S'il arrivait qu'au sujet de l'unité, le gouvernement autrichien se trouvât impliqué dans une guerre avec l'Allemagne, l'Autriche ne pourrait pas compter sur l'assistance de la Hongrie. — L'assemblée approuva avec enthousiasme. »

Ezzel azt hiszem, hogy történelmileg is megvilágítottam amagyar álláspontot. — Erős alapon nyugodott az s gyökerei visszanyultak — mint fennebb láttuk — az 1848-iki magyar országgyűlésig. És a mit ezen országgyűlés 35 év előtt nagy lelkesedéssel kimondott, a szövetséget Németországgal, azt létre is hozta pár év

előtt egy magyar államférfiu, Andrássy gróf, a magyar nemzet osztatlan helyeslésétől kísérve. Még azon ellenzéki lapok is, melyek neki a «bosnyák politikáért» kerülhetlen és elkeseredett oppozíciót csináltak, nem győzték magasztalni azért, hogy létrehozta a német szövetség éppoly örvendetes, mint a két birodalomra s az európai béke és szabad fejlődésre nézve egyaránt nagy horderejű tényét és garantiáját. Itt most részletekbe nem bocsátkozom, mert a német szövetség újabb keletű s napjainkhoz már közelebb esik, úgy hogy a német közönség emlékezhetik még a magyar közvélemény ide vonatkozó nyilvánulásaira. Csak szerény magamra hivatkozom, ki mint a «H o n» belmunkatársa, e lapban számtalanszor írva Németországról, a német-osztrák-magyar szövetséget különféle variációkban nemcsak mint a diplomácia s a kormányok, hanem mint a n é p e k szövetségét fogtam és tüntettem föl, mely tehát annál tartósabb s annál erősebb gyökerekkel bír.

És mit mond a «Köln. Ztg.»-nak «von wohlunterrichteter Seite» származó czikke azon német szövetségről, melyet a magyar országgyűlés 1848-ban lelkesedéssel proclamált; melynek az Andrássy-kormány, a parlamenti ellenzék: a balközép és szélsőbal s általában a «Magyarenthum» az 1868 – 71. években útját egyengette? Ezt »Nur wieder willig (!?) haben sich acht Jahre später die leitenden Kreise in Ungarn dem Zwange der Thatsachen gefügt. Als kluge Realpolitiker nahmen sie das Bündniss mit dem neu erstandenen deutschen Reiche an, — welches deutsche Bündniss durch den Zwang der Verhältnisse eine Nothwendigkeit für sie geworden.» Felhivok minden elfogulatlan és igaz-

ságszerető olvasót, ítélje meg, mennyi igazság és mennyi alaposság van ezen állításban, azok után, miket fennebb a magyar álláspontból minden kétséget kizáró hiteles adatok nyomán kifejtettem!

Abban igaza van a cikkirónak, hogy a német-francia harcztéri események folyama alatt, egyes magyar lapok rokonszenvesen irtak a francia nemzetről. De fontos, jellemző és tanulságos, hogy ez a weissenburgi, wörthi, spichereni napok, tehát a német győzelmek után, vagyis akkor történt, mikor Franciaország már porba volt verve. A «Köln. Ztg.» jól értesültje is a magyar lapok egy némelyikének 1870. szeptemberi számaiból idéz, tehát azon időből, mikor Németország ura volt a helyzetnek és jó formán végzett már Franciaországgal.

Ekkor támadt a magyar sajtóban a gyengébb, a legyőzött hadakozó fél iránt a részvét és ebből a rokonszenv, de mely Németországra nézve politikailag tökéletesen aggálytalan és jelentőség nélküli volt és az is maradt. A ki a magyar nemzet gondolat- és érzelemvilágát csak némileg ismeri is, a magyar sajtó rokonszenvét, részvétét a gyengébb, legyőzött fél iránt természetesnek fogja találni. Lehet ez erény, vagy ha jobban tetszik, gyengeség, de mindenesetre a lovagias magyar jellem nemesebb vonásaihoz tartozik, melyet sem tagadni, sem szégyenleni nincs ok. — *Victrix causa diis placuit, victa Catoni.*

De a legyőzött hadakozó fél iránt a magyar sajtóban nyilatkozó rokonszenv legáltalábanról sem követeltet sem jelentette: a monar-

é h i a b e a v a t k o z á s á t f e g y v e r e s k é z z e l
Franciaország javára. A nyilatkozó rokonszenveknek nem volt más célja és értelme, mint a békefeltételek szigorán némit enyhíteni a legyőzött félre nézve. Sem több, sem kevesebb.

Volt igenis egy magyar lap, egyetlen egy a Deák-párti «Reform», melyre a «Köln. Ztg.» levelezője is hivatkozik, s a mely kezdettől fogva Franciaország pártját fogta és a háború mellett izgatott. De ezen lappal szemben állást foglaltak az összes többi magyar lapok s például a balközépi «Hon»-ban erős polemikák folytak a «Reform» ellen, mely különben egészen a maga szakállára — mint ezt Németországban distinguálják — nem ugyan csinálta, de irta a politikát; az Andrássy-kormány desavouálta, megtagadott vele minden solidaritást s maga a lap is kijelentette, hogy nem képviseli a kormány politikáját. Ide vonatkozólag írta Jókai Mór a «Hon» 1870. júl. 23-ki számában a következőket:

«Egyetlen hang kivételével («Reform»), mely, mint maga állítja, a kormányt nem képviseli, az összes magyar képviselő, kormány és irodalom, azon ohajtást nyilvánítja, hogy Magyarország a francia-porosz háborúban semleges maradjon.»

De különben is, hogy ezen erősen prononcirozott francia párti és harczias kedvű «Reform» mennyire nem volt a magyar nemzeti közvélemény hű képviselője s mennyire nem voltak erős gyökerei a magyar társadalomban, mutatja az, hogy nem sokára a német-francia békekötés után megszűnt létezni, — jóllehet igen jeles irodalmi és publicistiai erők támogatták.

Hanem mindezekről eltekintve — «wie man weiss» — tény az, hogy sem a «Reform» agitációi, sem pedig más lapokban nyilvánult francia rokonszenv, melynek értelmét és jelentőségét fennebb kimutattam, legtávolabbról sem voltak képesek még csak egy hajszálnyira sem megváltoztatni azon politikát, melyet Magyarország kezdettől fogva Németország irányában követett s mely az 1870. jul. 20-ki semlegességi jegyzékben a monarchiának is politikájává lett.

És mikor német részről a békefeltételek már ismeretesebbek lettek, melyek némelyek előtt tulszigoruaknak tündek föl, a szélsőbalról Irányi interpellálta a magyar képviselőházban Andrassy grófot: nem volna-e hajlandó oda hatni, hogy a közös külügyminiszter (Beust) ajánlja fel «jó szolgálatait» oly irányban, hogy a béke Franciaországra nézve kevésbé súlyos feltételek alatt köthet-hessék meg: Andrassy gróf miniszterelnök visszautasítólag felelt ezen interpellációra.

Ez az irányzatos színezésektől ment száraz tényállítás! Es ha a «Köln. Ztg.»-ban az mondatik, hogy «die Undankbarkeiten zu den Untugenden des deutschen Volkes nicht gehört», én viszont hivatkozhatom arra, hogy az őszinteség hiány (Unaufrichtigkeit) nem tartozik a magyar nép fogyatkozásai közé. Például senki a világon nincs az iránt kétségben, hogy a magyar közvélemény miként érez és gondolkozik — Oroszországról. Ennek hangos tanujeleivel találkozhatik a figyelmes szemlélő régóta, s naponként ma is. A magyarnak nem természete «zsákban macskát árulni.» Így az a politika is, melyet Magyarország 1848-ban, 1870-ben s legutóbb, a német szövetség megkötésekor tanusított Né-

metország iránt, őszinte érzelem kifolyása volt, s ha nálunk ellenszenv, vagy — mint a «Köln. Ztg.»-ban mondatik — «izzó németgyűlölet» — uralkodott volna, ez bizonyára a politikának is egészen más irányt adott volna. De hát nem volt.

Még csak kevés mondani valóm van. A «Köln. Ztg.» érintett cikkének 5. alinea-jában el van mondva, hogy az ellenségeskedések megkezdése előtt, Andrássy elnöklete alatt kétszer tartatott magyar minisztertanács, mely a monarchia állásával foglalkozott a háborúval szemben és a melyben a ministerek, Andrássy gróf és Eötvös báró kivételével, mindannyiszor Franciaország mellett nyilatkoztak s midőn Eötvös, ki majnai Frankfurtban «unfreiwilliger Zeuge der siegesgewissen Stimmung und trefflichen Ausrüstung der deutschen Truppen war»: onnan visszatérve, előterjesztette a minisztertanácsban, hogy kollegáinak politikája a monarchia és különösen Magyarország romlására kell, hogy vezessen, társainak hangos gúnykaczaját kapta válaszul.

Erre nézve a leghatározottabban mondhatom, hogy ez nem egyéb, mint puszta mese. É tekintetben támaszkodom egy oly tekintélyre, kinek szavahihetősége magasan áll minden kétely fölött Andrássy gr. s a kinek tudni kellett, hogy mi történt amaz időben a magyar minisztertanácsban.

De különben is, a ki a Magyarország és Ausztria között fennálló közjogi viszonyokat ismeri, tudni fogja s különösen tudni kellene azoknak, kik magukat «jól értesülteknek» mondatják, hogy a külügy közösügy lévén, annak első sorban foruma a közös minisztertanács, melyben a két (osztrák és magyar) kormány az illető

miniszterelnökök által van képviselve, kik aztán ott igyekeznek érvényesíteni befolyásukat és álláspontjukat. Itt állapittatik meg a követendő külpolitika, nem pedig a magyar, vagy osztrák minisztertanácsban. És hogy csak magunkról szóljak, a magyar minisztertanácsokról a jegyzőkönyvek az uralkodóhoz terjesztetnek föl s vajjon mit mondott volna a monarcha, ha a jegyzőkönyvekből azt látta volna, a mit a «Köln. Ztg.» levelezője állít? És vajjon, ha igaz volna, hogy Andrássy gróf saját kabinetjének tulnyomó többségét találta magával szemben, mert volna-e oly határozottan fellépni a semlegesség mellett, mint a hogy tette? És ismét, ha ily vitalis kérdésben oly merev ellentétek uralkodtak volna az Andrássy-kabinetben, mint a hogy állítatik, nem kellett volna e kabinetnek ezen incidensből felbomlani? És ilyen visszavonásnak a kabinetben nem kellett volna-e hogy valami nyomai legyenek a parlamentben? Bizonyára, de — wie man weiss — sem az, sem ez nem történt meg.

A mi végül Eötvös bárót, a «XIX. század uralkodó eszméi» nek, a «Karthausi»-nak stb. íróját, a philosophot és költőt illeti, ő a világon minden egyébhez inkább értett, mint a hadászat körébe vágó dolgokhoz s így róla azt, hogy Frankfurtban meggyőződött a német csapatok jeles felszereléséről, csak egy olyan publikumra számítva lehet mondani, a mely nem ismeri alaposan Eötvös egyéniségét.

Válaszomnak végéhez érkeztem. A «Köln. Ztg.» levelezőjének cikkében még sok minden mondatik «a magyar fanatismus»-ról, «vom Niedertreten des deutschen Volkselements Ungarns», — «von der unerhörten, Recht und Gesetz mit Füßen tretenden Drangsalirung der sie-

benbürgischen Sachsen» stb. De ezekre most ezuttal nem terjeszkedem ki, tartva attól, hogy válaszom már is igen hosszúra nyult, de a mit az ügy fontossága eléggé igazol. Ezen vádakat és állításokat egy másik alkalommal fogok igyekezni «auf ihren wahren Werth zu prüfen,» — ha a «Köln. Ztg.» megengedi, itt, ha nem, máshol, — hogy végre ezen ügybe is teljes világosságot vigyünk be s hogy egyszer a német közönség egy magyar embertől is tudja meg, mi igaz van a dologban, és mi nem.

Addig is azonban befejezve a most mondottakat, bátor vagyok kérdezni, vajjon miésoda érdekeknek tétetik szolgálat az által, ha Magyarország s a magyar nemzet, a felismerhetlenségig elferdített tények világításában helyeztetik mindegyre a nagy német nemzet közvéleményének ítélőszéke elébe?

Azon érdekeknek bizonyára nem, melyek a magyar nemzetet már három ízben birták rá arra, hogy az általam fennebb vázolt politikai magatartást tanusítsa Németország irányában: — de nem tétetik szolgálat másfelől azon érdekeknek sem, melyek a legnagyobb reálpolitikust: Bismarck herceget arra vezették, hogy megkösse a német birodalom és monarchiánk közti szövetséget. Mi magyarok nagy súlyt fektetünk és fektettünk már régibb időben is a német közvéleményre, de mint e szövetség részesei annyit legalább megérdemelnénk, hogy a nagy Németországban igaz és hamisítatlan tények alapján ítéljenek meg bennünket és főleg ne ítéljenek el kihallgatás nélkül és irányzatosan, önkényesen készített vádpontok alapján.

II.

Bosnyákország.*

Mióta hazánk délkeleti tőszomszédságában a háborús zavarok kitörtek, talán, egy országról, egy tartományról sem volt annyiszor említés téve, mint éppen Bosnyákországról. A legtarkább, a legkülönbözőbb tervekről hallottunk beszélni. Egy ideig a háborús paroxizmus és izgatottság szülte álmadozásoknak, félrebeszéléseknek lehetett mind azt tekinteni; de minthogy az események mind komolyabb fordulatot vettek, miután a Bosnyákországra vonatkozó tervelések naponként újabbban és újabbban fölmerülnek, s mert a tervelések bármily irányban és alakban állittatnak föl és adatnak elő, hazánkat, könnyen érthető okokból, igen közelről érdeklik: időszertű, sőt szükséges behatóbban megismerkednünk Bosznia jelenével, múltjával; szükséges szemügyre vennünk, minő befolyással lehetnek hazánkra nézve a délkeleti szomszédban immár elkerülhetetleneknek látszó átalakulások. Tisztában kell lennünk az iránt, mi áll érdekünkben s mi ellenkezik érdekeinkkel. Ismernünk kell a tervelések

---

* Megjelent a «Budapesti Szemle» 1877. évi 25. számában.

irányát, fontosságát. Tájékozva kell lennünk az iránt, mit várhatunk a jövőben, ha egyik, vagy másik terv életbe lép.

Ha a keleti események rohamosan megindult áradata ezúttal talán lecsendesedik is: ha sikerül is tán az európai befolyásoknak minden nagyobb szabású és gyökeres átalakulások nélkül «componere fluctus», ez aligha fog tartós és állandó, végleg rendezett állami és politikai alakulásokra vezetni. Beáll egy rövidebb-hosszabb ideig tartó szélesedő, melyre ismét viharok fognak következni. Az éjszakkeleti hatalomnak s azon szláv politikai Internationalának, melynek neve Omladina, s mely polypkarjaival átöleli Európa egész délkeletét, ismert törekvései nem hagynak fenn ez iránt semmi kétséget.

A Boszniaira vonatkozó tervek, javaslatok és aspirációk igen számosak. Egyik terv Boszniát egymagára, vagy Hercegovinával egyesülten külön vazallus állammá akarja tenni Szerbia vagy Románia példájára, egy orosz vagy habsburgházi fejedelem alatt. A másik Boszniát Szerbiával, Hercegovinát Montenegróval szeretné egyesíteni. A harmadik Magyarországhoz közvetlenül, a negyedik Ausztriához, illetőleg Dalmáciához kívánná csatolni — mint szükséges «Hinterland»-ot Boszniát s talán Hercegovinát is. Az ötödik azt mondja, hogy vazallusi viszonyba kell hozni Boszniát egy habsburgi fejedelem alatt a magyar koronához, mint volt pl. Nagy Lajos idejében. A hatodik terv olyan viszonyt óhajt Boszniának monarchiánkkal, mint a minőben van Elsass-Lothringia a német birodalomhoz. A hetedik terv megemlékszik arról, hogy hajdanában Bosznia és Hercegovina a horvát királysághoz tartozott. Ide kívánja tehát mindkettőt

visszaesatolni. A nyolczadik, melyre az omladina törekszik, «bármely dynasztiának bálványozása nélkül», egy délszláv confederatiót akar létesíteni, melynek természetesen Bosznia is alkatrészét tenné. Tíz millió délszláv (ide számítva a bolgárokat is) alkotná a nagy szláv birodalmat, melynek központja Szerbia lenne, s mely magában foglalná a török birodalom szlávokta területein kívül Magyarország és Ausztria azon részeit is, melyeken délszlávok laknak. Végre a kilencedik terv szerint (Andrássy gróf 1875. decz. 30-ki reformjegyzéke) a hazánkkal szomszédos török tartományoknak a portához való viszonyában semmi változás nem történnék, de kapnának reformokat, minőket a haladó kor s a modern állami igazgatás megkövetelnek. A tizedik terv, mely az oroszoknál legnagyobb népszerűségnek örvend, igen messze ágazó: e szerint Kelet- és Közép-Európa mostani térképe alapjaiban fölforgattatnék. Ez egy szláv rendszert óhajt foederális alapon, mely Konstantinápolyból kormányoztatnék orosz védnökség alatt. Tagjai következők lennének: 1. Cseh-morva-tót királyság kilencz millió lakossal. 2. Szerb-horvát-szlovén királyság (Szerbia, Montenegro, Hercegovina, Bosznia, éjszaki Albánia, a volt Bánság, Horvát-Szlavonország, Dalmácia, Krajna, Göröz, Stájerország) nyolcz millió lakossal. 3. A bolgár királyság mintegy 4 millió lakossal. 4. Románia Bukovinával és Erdélynek a Marosig terjedő részével. 5. A görög királyság Thessalia, Macedonia, Epirus, Cyprus, Kandia, Rhodussal. 6. A magyar királyság, azon területrészekből, melyek még fennmaradnak a czélba vett kisajátítások után. Végül 7. Czárgád (Konstantinápoly) közvetlen környékével.

Íme a tervekben éppen nincs hiány. Ott látjuk szerepelni mindenütt mint egy láncszemet a tervek láncolatában Boszniát. Elég ok arra, hogy e tartománnyal közelebbről megismerkedjünk.

I.

Először is vessünk egy futó pillantást Bosznia múltjára. A magunk elébe tűzött czél szempontjából csak onnan kezdve van e tartomány történetének érdeke, mikor a szerb faj ama vidékeken letelepedett. Az azelőtti kort bizvást mellőzhetjük.

A szlávokat Heraclius (610–641) kelet-római császár hívta segítségül az avarok kifűzésére a byzanczi Dalmáciából és Illyricumból s a vérengző harcok lezajlásával, minők a népvándorlás korát jellemzik, feladatuknak megfelelően, az elfoglalt földet hűbér gyanánt kapták Byzancztól. A később érkezettek megszállták Moesiát s Közép-Illyricumot (a mai Szerbiát és Boszniát). Tehát a VII-ik században telepednek meg a délszlávok ama vidékeken, melyeket most is laknak.

Egyelőre megtarták saját vallási és politikai intézményeiket, de később Byzancez befolyása alatt mindkét irányban változások állottak be. Onnan veszik a cultura első ösztöneit, onnan a IX-ik században a kereszténységet (Method és Cyrill) s ugyancsak görög befolyásoknak tulajdonítandó, hogy a régi szláv köztársasági foederatív szerkezet átalakult egyeduralmi formává a XII-ik században Nemánja István alatt. Nem egy szerb író* beszél

* Jovanovics Vladimir: Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'orient. Paris, 1870.

egész méltatlankodással ez átalakulásról, mely állítólag a szerbség hanyatlását és bukását idézte elő a monarchiával kifejlett aristokratia villongásai következtében. És az Omladina egyik főczélja visszavarázsolni a múltból és újra életbe léptetni a régi szerkezetet. Ez ugyanis következő volt alapvonásaiban: a szerbek zsupákra (kantonokra) voltak osztva, melyek élén álltak a választott zsupánok, a népakarat végrehajtói. Az egész nemzet a szkupstinában (nemzetgyűlés) határozott, melynek elnöke a nagy zsupán volt. Háború esetén minden zsupa választott egy saját vezért, bánt, a szkupstina pedig a vajdát vagy fővezért.

Bosznia eleinte váltakozva majd Horvátország, majd Szerbia befolyása alatt állott. Majd keleti, majd nyugati politikai, vallási, culturalis befolyások és mozgalmak küzdterét képezte. A nyugat-európai viszonyok azon befolyásának, melyet Horvátország vallása és civilizációjára gyakoroltak, tulajdonítandó, hogy emancipálta magát Byzancztól, míg Szerbia azzal szorosabb összeköttetésbe lépett és abban is maradt. Szerbia s a vele szomszédos tartományok fölvtették a schismát, a horvátok ellenben a róm. kath. vallás hívei lettek.

Bosnyakország, mely majd a horvátok, majd a szerbek befolyásának hódolt, vallásilag is két táborra oszlott, melynek valószínűleg kisebb része a többnyire róm. kath. bánokkal tartott, a nagyobb rész, a g. k. vallású, pedig a szerb királyokhoz szított.

Összesen 18 bosnyák bánról emlékszik meg a történelem azon időpontig, míg e tartomány királlysággá lett. Egy 1080-ki okirat Bosznia bánját azon hét bán

egyikeként említi, kik a horvát királyt választották (választófejedelem).

Zvōinimir horvát király korában Bosznia és Herezegovina már a horvát királysághoz tartoztak s midőn szl. László magyar király a Zvoimir özvegye, Ilona (László nővére) ellen fellázadt horvátok leverésére hadat vitt Horvátországba (1091) és azt Magyarországhoz kapcsolta, — ez volt az első időpont, melytől kezdve Bosnyákország közelebbi viszonyba jutott a magyar koronához. A kapcsolat innen kezdve aztán meg is volt egész a török hódítások koráig, mikor ismét elszakított tőlünk.

A magyar királyok között első volt Kálmán (1075—1114), ki magát Horvátország és Dalmácia királyává koronáztatván, fölvette a bosnyák királyi czímet is: «Rex Rhamae seu Bosniae».

Innen kezdve gyakran kapják Árpádházi herezegek bñnság, vagy kormányzóságképen Boszniát. Így vak Béla (1131—1141), hogy fiai közt egyenellenség ne támadjon, Gézának a magyar trónt, Istvánnak a Szerémséget, Lászlónak pedig a n e j é v e l k a p o t t B o s z n i á t rendeli örökségül. — II. Géza (1141—1162) alatt görög segítséggel az országba betör Borics trónkövetelő, kivel a király kénytelen (1153) békét kötni, melynek értelmében Borics kapta Boszniát a magyar király felsőségének elismerése mellett. Borics ugy látszik csak 1168-ig bírhatta a tartományt, melynek tizedik bánja, Kulin, mint a magyar korona hűbérese 1168—1207-ig kormányozta azt. Kulin volt az első, ki pénzt veretett, idegen mesterembereket telepített be nyugatról és főleg Raguzából. Ezek vas-, ezüst-, aranybányákat műveltek s kereskedést űztek a kölfölddel. Bosznia csakhamar felvirágzott s a nép-

hagyományok mint egy igen boldog és virágzó kort említik Kulin meglehetősen hosszú uralkodását. Általában a magyar királyok uralma, befolyása és aegise alatt Bosznia érezhetően bele vonatott a nyugati műveltség áramlatába.

Kulin kora még arról is nevezetes, hogy alatta jöttek be Boszniába az elfűzött valdensék, másként patarénok, vagy bogomilok, kik a két vallásfelekezetet, a róm. kath. és g. keletit még egygyel szaporítván, fölötté sok vallási villongásnak, zendülésnek és vérengzésnek nyitották meg korszakát. A patarénok hirdették az egyenlőséget, testvériséget s az erkölcsök egyszerűségét, mi által a hegylakók között nagy hódításokat tettek, számos híveket szereztek.

Kevéssel a patarénok megtelepedése után, 1260-ban, jöttek Boszniába a szt. Ferencz-rendi szerzetesek azon egyenes megbizással a pápától, hogy a veszedelmes felekezetet kiirtsák. A pápák egyre-másra küldték oda a pápai legatusokat is a kath. egyház megszilárdítása és terjesztése czéljából. Rómának ez irányban annál több tevékenységet és buzgalmat kellett kifejteni, mert a patarénok, tetszetős tanaikon kívül, még a kath. clérus nagy mérvű visszaéléseinek is köszönhatték, hogy annyira tért foglaltak. A magyar királyoknak fölötté sok vesződséget okoztak a patarénok. Királyaink, mint Imre és IV. Béla, pápai megbizások és sürgetések következtében seregeket küldöttek Boszniába a patarénok leverésére s ott a katholicismus védői és terjesztőinek szerepét vitték. Imre magyar király III. Inceze pápa meghagyásánál fogva ráparancsol Kulin bánra, hogy 1000 márka ezüst büntetés terhe alatt hagyja el és vegye üldözöbe a patarénus hitet. Kulin

meg is teszi ezt. E bán idejében küldetett az első kath. püspök állandóan Boszniába s rendeltetett a kalocsai érsek alá. 1240- és 1246-ban a patarénok nagy vereségeket szenvedtek a magyar csapatoktól, — mind a mellett később is többször felütötték fejöket. A magyar királyok támogatása nélkül, daczára a francziskánusoknak és a pápai legatusoknak, a katholicismus nem lett volna képes föntartani magát Boszniában s most nem lenne ott annak nyoma sem. Kulint követte a bánságban Zibisláv, kit e méltóságban II. Endre (1205—1235) magyar király megerősített. A kalocsai érsek és a magyar király ismét nagy erőt fejtenek ki a patarénusok ellen. E nyomás alatt Zibisláv kath. hitre tér és Szerajevo mellett, kath. püspökséget alapít, miért is őt IX. Gergely pápa 1236-ban egy levélben fölötte eldicséri. — IV. Béla (1235 - 1270.) alatt is erélyesen foly a térítés Boszniában, minek következtében a patarénok nagy része Albániába vándorol. A tatárjárástól Bosznia is sokat szenvedett, de miután a nagy katastropha elmúlt s a király hazatért, Kotromán német lovagot küldte bánnak Boszniába, ki 1270-ben megvetette alapját Szerajevonak.*

A Kotromán családból származott bosnyák bánok is hívei maradtak a magyar királyoknak s elismerték azok főuraságát. A 18-ik bosnyák bán, IV. István, elfoglalta a Humszkát (Hérezegovinát) és azt Nagy Lajos (1342—1382) magyar királynak adta, ki a bán leányát bírta nőül.

Tvartko elfoglalja Trebinjét, Usicza vajdaságot (Szerbiában), Rascia (a mostani novi bazári pasalikot) zsupán-

* Polit. Geschichte des Königreiches Bosnien. Wien, 1787
Max Schimek.

ságot s ezekkel nagyobbítva Boszniát, Nagy Lajos magyar király beleegyezésével fölveszi a királyi czímet, de elismeri egyszersmind hűbérurának a magyar királyt. I. Tvartkóval kezdődik tehát a bosnyák királyság. Tvartko még arról is nevezetes, hogy Dusán szerb czárnak a törökök ellen 20,000 főnyi segédsapatot adott, de melynek nagy része elveszett a Rigó-mezőn 1389-ben, mely csata elvesztésével a nagy szerb birodalom is összedőlt. Ennek visszaállítására törekszik az omladina. Az ozmánok benyomulása a görög eselszövény műve volt. Valamint hajdanában a görögök a szerbeket és horvátokat hívták föl az avar birodalom megdöntésére, ugy most keletről az ozmánokat hívták be a tulhatalmassá lett szerb birodalom feldarabolására. Ennek a taktikának a görögök is megadták az árát, mert alig egy félszázaddal a rigómezői csata után Byzancz is a törökök kezébe került s vele lassanként egész Kelet-Erópa.

Tvartko 1391-ben halt meg; kormányzása tehát elhuzódott Nagy Lajostól kezdve Mária és Zsigmond uralkodásába (1387—1437.) Őt követte Dabicza, ki csak rövid ideig kormányzott s ki Zsigmondot elismervén fővédurának. Boszniát, mint örökös tartományt a magyar koronának adta. Alatta a belviszályok annyira fejlődtek, hogy az elégületlenek I. Bajazeth török szultánt hívták a tartományba. A törökök, kik már nagyon elhatalmasodtak volt keleten s a görög birodalmat már majdnem minden tartományától megfosztották, engedtek a felhívásnak és ezzel veszi kezdetét a török befolyás és uralom Boszniában. Zsigmond szövetkezik Palaelog Manó görög császárral, de Nikápolynál 1396-ban elveszté a nagy csatát s csak életveszély közt menekülhetett.

II. Tvartko bosnyák király már török véduraság alá adja magát, minek következtében Zsigmond elveszi tőle Bosznia nyugati részét és Hervoját nevezi ki oda bánnak. Tvartkónak egy Osztóics nevű gazdag nemesben veszélyes ellenfele támad. Mind kettő királynak nevezi magát s így Bosznia három felé oszlik. Hervoja később eserben hagyja Zsigmondot, hűtlenül átpártol Tvartkóhoz, ki aztán viszont hátat fordítván a töröknek, a IX. Bonifác pápa által pártolt Nápolyi Lászlónak hódol. Azért Zsigmond Boszniába esap, Dobojnál szétveri Tvartko csapatait és őt fogva viszi Budára. Osztóics a törököknél keres menedéket, a szultánnak évi adot ajánl, de párthivei eserben hagyják. Hervoja föllázad s 1412-ben I. Muhamedet hívja Boszniába, miért őt Zsigmond megfosztja birtokától és ismét Tvartkót nevezi ki bosnyák királynak.

E korban is dúltak az egyházi viszályok, a patarénusok nagy üldözésnek voltak kitéve. A vérengző viszályok közepett a kath. bosnyák püspök Diakovárba tette át székhelyét. (1435.)

Tvartko elismeri fővédurának ugy Albert, mint I. Ulászló magyar királyokat. Utóda Tamás István már ismét török védnökségnek veté alá magát, de IV. Jenő pápa fenyegetésére fölveszi a kath. hitet s egy okiratban elismeri, hogy királyságát főuratól, Ulászlótól kapta és sokat tesz a katholicismus terjesztése érdekében.

Mátyás király nemesak megerősíti Tamás Istvánt a bosnyák királyságban, de sőt Rasciával, fiát pedig, Thomasevicsel Szendrővel ajándékozza meg. Tamás István követeket küld II. Pius pápához segélyért a törökök ellen, de ugy látszik, hogy koronáért is. Pius igéri a se-

gélyt, biztatja, hogy ráveszi a dalmatákat és magyarokat a segélyadásra, de koronát nem küldhet Mátyás jogainak esorbitása nélkül, mert István vazallusa Mátyásnak». 1460-ban Mátyásnak Piuszhoz intézett levelére, melyben Magyarország jogait Boszniára vonatkozólag fejtegette, így felelt Pius: «*Coronam illi Stephano sine honore et beneplacito Tuo dandam non censuimus.*»

A törökök betörései mind gyakoriabbak és hatalmasabbak kezdettek lenni. Ezuttal Szerbián keresztül jöve átkelnek a Drinán s úgy törnek Boszniába, melynek számos várát hűtlenség következtében beveszik, Istvánt Kliucs várában elfogják s Muhamed szultán parancsára lefejezik. A törökök nagy területet foglalnak el Boszniából, de az Unna és Verbasz közli rész még mindig a magyarok kezében maradt Zápolya Imre bánésága alatt. Mátyás király 1464-ben kiegyezvén Frigyessel, Boszniába ront, még ugyanazon év októberben visszaveszi Jaiczát, Bányalukát, Zreberniket, Zvornikot s reá kevéssel összesen 60 vár és falu került vissza. Miután Mátyás Boszniát a törököktől megtisztította, Ujlaki Miklóst nevezte ki bosnyák királylyá. Ujlaki egy 1476-ki oklevélben, melyben Garának némely javakat ad át Horvátországban és Erdélyben, így nevezé önmagát: «*Nicolaus Dei Gratia Rex Bosniae.*»

A törökök föllépése mind fenyegetőbb, hódításaik áramlatának gyűrűzete mind nagyobb és nagyobb lesz. Boszniát hatalmukban tartva, innen tovább hatolnak nyugot felé, pusztítva majdnem szakadatlanul. Így 1468-ban Assam bég Bosznián, Horvátországon át Olaszországig hatol pusztítva mindent, mi útjában akad; Ujlaki, a király nem állhatott ellent, alig volt képes a Szerémséget megvédelmezni.

Mátyás után tartja még magát egy ideig Bosznia egy része, de I. Ferdinánd alatt 1528-ban Katzianer tábornok árulása következtében elesik Jaicza és utána Béla, Jesevo, Arbovác, Sevác, Serepvár, Arovác, Greben, Perga és Bányaluka. A mohácsi csata elvesztésével elveszett Bosnia is s a török uralom kiterjeszkedett Magyarország nagy részére is.

Egyes betörések történtek ezután is Magyarország részéről, a déli vezérek megverik ugyan a törököket több helyen, de maga Bosznia visszafoglalása nem sikerült. A mohácsi vész (1526) után következő sorban estek török kézbe a nevezetesebb pontok: Jaicza 1527, Dubicza 1538, Krupa és Novi 1565, Bihács 1591-ben.

Bosznia török tartományyá lévén, a bosnyák nemesség áttért az izlámra, hogy tovább is élvezetében maradjon kiváltságos helyzetének. A patarénok szintén mohamedánokká lettek. A lakosság többi része, mely megmaradt kereszténynek, lett a misera plebs contribuens. Eleinte a mohamedán népesség volt túlsúlyban, de a szakadatlan harcok következtében annyira megfogyott, hogy aztán a keresztények vergődtek többségre.

Arra nézve, hogy ha egyszer Bosnyákország egy, hazánk és a monarchia iránt ellenséges hatalom kezébe jutna, vagy keleten egy ilyen alakulna, igen figyelemre-méltó tanulmányt szolgáltat a történelem, mely azt mutatja, hogy a mohácsi vész után 160 éven keresztül majdnem minden török betörés és hadjárat nyugot felé Boszniából jött. Egy nagyobb délszláv állam alakulása esetében a Száván túl ily hadi vállalatok annál veszélyesebbek lennének, mert tudvalevőleg a Száván inneni területeket a Száván tuliakkal rokon elemek lakják.

Buda visszahódítása (1686.) után mind hátrább és hátrább szorított a török s hazánk határai mind tovább terjesztettek kelet felé. Buda visszavétele után, melyet a bécsi és párkányi vereségek előztek meg, egyre nagy csapások érik a török hatalmat, Mohácsnál (1687), Zentánál (1696). Mindmégannyi fokozatok voltak ezek, melyeken Törökország visszahanyatlott Kelet-Európa felé. A zentai nagy vereség után következő évben Savoyai Jenő Boszniába tör, nagy pusztításokat visz végbe s elfoglalja annak jelentékeny részét. Ezen hadjárat a mily szerencsétlen volt a törökökre nézve, épp oly előnyös volt az azt követő karloviczi békekötés (1699), melynek értelmében megtartották a temesi bánságot, Szerbiát és Boszniát.

A porta és monarchiánk között újra kitörvén a háború, a nagy vereségek után, melyeket a törökök Pétervárad (1716), Temesvár és Belgrádnál (1717) szenvedtek, létrejött Passarovitzban (1718) a béke, mely szerint mi megkaptuk a temesi bánságot, Belgrádot, Szerbiának a Száva, Duna, Timok, Morava és a Drina közti részével, továbbá Boszniát az Unnától a Drináig.

A belgrádi béke (1739) által, a temesi bánságot kivéve, mind az visszakerül török kézre, mit a passarovitzi béke után nyertünk, — tehát Bosznia is. Ez állapította meg a határok most is érvényben levő status-quoját azon kis különbséggel, hogy a szisztovai békekötésben (1791) mi még visszakaptuk Horvátország egy kis részét és Ó-Orsovát.

Igy került végleg Bosznia török uralom alá, mely alatt most is van, s melyet lerázni, vagy jobban mondva, melyet vele mások lerázatni annyiszor megkíséreltek. A törökök európai invasiójáig még megtarthattuk Boszniát,

de azon túl csak kevés ideig vala a miénk s a passaroviczi és belgrádi béke közti időt leszámítva, nem is valánk képesek visszaszerezni. Török uralom alá kerülve, hosszú ideig a török invasiók és hadjáratok kiinduló pontja volt. Mind ezen történelmi tények sok félreismerhetlen tanulmányt foglalnak magokban.

Alig szűnt meg Törökország hódító állam lenni, már is a lázadások egész sorozatával gyűlt meg a baja. A mi Boszniát illeti, 1806, 1810, 1815-ben lázadások törttek ki, de melyeket levertek a spahik. 1826-ban ismét lázadás, melyet elfojt ugyan Abdurrahman vezér, de két év múlva újra kitört s amazt elkergeti. 1836, 1837 és 1839 szüntén vérengző lázadásokról nevezetesek. 1849-ben Bosznia és Hercegovina föllázad, de a mozgalmat 1850-ben leveri Omer pasa. A 60-as évek elején újra kitör a lázadás Luka Vukalovics vezérlete alatt, de ez is elfojtatik. Most meg közel két év óta tart a lázadás.

Im ez rövidre fogott története Boszniának. Ezzel elérkeztünk volna a jelenkorig. — Vegyük már most szemügyre e tartománynak föld- és néprajzi, vallási, politikai és gazdasági viszonyait, a mint azok jelenleg vannak. *

---

* Roskiewiez: Studien über Bosnien und die Hercegovina. Wien, 1868.; és Landeskunde des Kön. Dalmatien und seiner Hinterländer. Bosnien und Hercegovina, Wien, 1876.

II.

Bosnyákország területe 760 □ mld., lakosainak száma 796,000. Ebből 122,000 róm. kath., 360,000 gör. kel., 300,000 muhamedán, 5000 zsidó és 9000 cigány. — A később levonandó következtetések megkönnyítése kedvéért szükséges ez adatok körébe felölelni még a Boszniával szomszédos tartományokat is. Hercegovina területe 220 □ mld., népessége 230,000; ebből 42,000 róm. kath., 130,000 gör. kel., 55,000 muhamedán, 500 zsidó és 2500 cigány. — A Boszniából külön pasalikká alakított Novi-Bazár (Ö-Szerbia) területe 135 □ mld., népessége 125,000; ebből 100,000 gör. kel., 23,000 muhamedán, 200 zsidó és 1800 cigány.

Összesen e három tartomány területe 1115 □ mld., népessége 1.151,000; ebből 164,000 róm. kath. 590,000 gör. kel., 378,000 muhamedán, 5700 zsidó, 13,000 cigány.

Ha a gör. keletieket, mint kik között az omladista s délszláv propaganda leginkább s majdnem kizárólag el van terjedve, külön csoportba helyezzük, ezen adatokból kitűnik, hogy a másik két elem, mely egymással békésen összefér, t. i. a róm. kath. és a muhamedán, együttvéve csekély különbséggel épp oly erős, mint amaz, a gör. keleti, sőt Boszniában 422,000 muhamedán és róm. katholikussal csak 360,000 gör. kel. áll szemben, nem is számítva a zsidókat, kik szintén a muhamedán elemhez szólnak. Hercegovinában 130,000 gör. keletivel 97,000 muhamedán és r. kath. áll szemben. A különbség tehát nem valami nagy. Ha mind a három tartomány

népességét összevesszük, úgy találjuk, hogy van 590,000 gör. kel. és 542,000 muhamedán és róm. kath. A különbség így sem jelentékeny, kivált még ha az utóbbi számhoz hozzáadunk 5700 zsidót. Az ellentétes elemek tehát mondhatni, egyensúlyban vannak. Megjegyzendő, hogy a muhamedán elem kezében van a vagyon és birtok.

Nyugot felé már jelentékenyen csökken a katholicizmussal szemben a kel. orthodox vallás. Így pl. Dalmácia 232 földrajzi mértföldnyi területén lakik 442,796 lélek. Ebből 362,792 róm. kath. és 79,703 gör. kel. Még kedvezőbb az arány Horvát-Szlavonországban,* melynek 334 □ mldnyi területén lakó 979,722 főnyi népességéből 817,784 róm. kath. és csak 138,835 gör. keleti vallású. A nyugoti s illetőleg déli civilizáció és Magyarország tartósabb, intenzívebb befolyása e két tartományra: Horvát-Szlavonországra és Dalmáciára a katholicismus erejében mutatkozik. (Dalmácia közjogi viszonya nincs még végleg elintézve, noha az 1868: XXX. t.-cz. Horvát-Szlavonországhoz tartozónak mondja.) Ha őseink beláthattak volna a jövőbe, a katholicismus terjesztésénél bizonyára nemzeti szempontok által is vezették volna magokat. De hát ki gondolt I. Napoleon előtt a nemzetiségi kérdésre? Azonban dacára a műveltségnek és minden tekintetben előhaladottabb viszonyoknak, melyek e két tartományban észlelhetők, Magyarország mégis ráfizet Horvát-Szlavonországra (1875. végeig 13 milliót az alkotmányos korszak óta) s Ausztria ráfizet Dalmáciára.

---

* Keleti Károly: Hazánk és népe. Második kiadás. Budapest, 1873.

Hát hogyha még hozzánk csatoltatnék Bosznia Hercegovinával s Ó-Szerbiával (Novi-Bazár), hol kulturáról, jólétegről alig lehet szó? Hozzánk csatolásról beszélünk azért, mert ha csakugyan annexióra kerülne a sor, a magyar koronának e tartományokra — mint a fönebb közlöttekben látszik — elvitázhatatlan joga van. Honnan vennők deficizites állambáztartásunk mellett a pénzert, mely egy új 1115 □ mldnyi terület beruházására, közel másfél milliónyi népesség felvirágóztatására szükséges? — Mennyi kellene még a magunk saját szükségletére? — és nem jut! Iskolát, országos és vasutakat kellene építnünk, de miből? Mert csak akkor volna értelme az annexiónak, ha mi valóban nemzeti politikát üzhethnénk ama vidékeken; ha valóban teljesíthetnők «keleti missiónkat».

De a pénzügyi szempontoknál fontosabb az ethnographiai. Az annexióval kapnánk mintegy 600,000 főnyi (gör. kel.) oly elemet, mely e század kezdete óta örökös lázongásban, forrongásban van, mely központjául nem Budapestet, hanem Belgrádot tekintené, azután is; a mellett vizhangra találva törekvéseivel azon mintegy 300,000 főt számláló szerb elemmel, mely magyar területen, Bosznia szomszédságában lakik s mely, mint tudva van, nagyobb részint az omladina csalképei után indul. A helyett, hogy elszigeteljük, összesítenők a turbulens elemeket egy annexió által. Az egyesítés pedig tudvalevőleg erőt ad. — Lenne együtt egy milliónyi kifelé gravitáló tömeg éppen akkor, mikor bekebelezzük. És mit tennénk a 378,000 főnyi muhamedánnal? Ezek túlnyomó nagy része nem török, hanem szláv faj, mely, mint láttuk, a török uralom kezdetén az izlamra tért, hogy

megtarthassa hatalmát, kiváltságait. Annexió esetén ily kilátások mellett hihetőleg áttérne a kereszténységre, tegyük a kath. vallásra is: de mi a kiváltságokat, annyi elégtelenség és lázadás kútforrásait, főm nem tarthatók; föl kellene szabadítanunk a jobbagyságból a népet, birtokossá tenni azt. Az annexióval a muhamedánok lejárnak tekintenek uralmukat s ily lényeges átalakulást rázkódások nélkül nem tűrnének el. Zavarokra és forrongásokra volna tehát kilátásunk ugy a gör. keleti, mint a muhamedán elem részéről. Örökös kivételes kormányzás, katonai uralom és ostromállapotra volna szükség. Ama titkos, mégis igen jól ismert kezek, melyek eddig török földön szították folyton a lázadásokat, magyar földön üznék azután mesterségöket. Kell-e ez nekünk? Kívánatos-e ez reánk nézve?

Ohajtjuk, hogy délkeleti szomszédságunkban a keresztények reformokat kapjanak az igazságszolgáltatás, közigazgatás minden ágában, s hogy nevezetesen a birtokviszonyok a korszellemnek megfelelőleg rendeztessenek. De az ezen reformokkal járó átalakulási folyam, zavar, vajudás és elégtelenség menjen végbe török területen, a porta uradalma alatt. Ha a torlódo események mégis oda kényszerítnék a viszonyokat, hogy hazánkra e tartomány visszaszerzése immár elkerülhetetlenné válnék, legalább valamivel rendezettebb állapotokat találjunk! Az időnyerés fődolog. Hazánknak is erősödni és gyarapodni kell arra, hogy az annexió által eszközölt érvágás javára és ne kárára váljek!

Aránylag legbékésebb, legmegbízhatóbb és kevésbé zavargó elem Boszniában a katholicismus. Kár, hogy nem erősebb és számosabb. De így is némi fogantyút

nyíjt Magyarországnak. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy eddig a bosnyák katolikusok papjait Diakovárban nevelték s csak az 1876. év folyamán helyezték át Esztergomba a papnövendékek. Kár, hogy csak így későn jutott eszünkbe e rendkívül fontos körülmény. De legalább most már, mikor fölismertük a teendőket, a legnagyobb figyelmet kellene fordítanunk erre. Áldozatokkal is, a legszorgosabb utánjárással, minél nagyobb számú kath. papot kellene Esztergomban nevelni és Boszniába küldeni, sőt másképen is még hathatósabban lehetne e tartományban megszilárdítani a katholicismust iskolák, templomok, parochiák alapításával. Katholikus főpapjaink ezzel nagy szolgálatokat tennének hazájoknak. A törekvés e téren lassú és küzdelmes lenne, de minden esetre meghozná egy időn túl áldásos gyümölcsseit. Ezeket pedig még most érlelnünk kell. Elő kell készítenünk a jövőt.

Ha pedig bekövetkeznék az annexió az előkészületek és Bosznia jelzett átalakulásai nélkül, kapni fogjuk vele okvetlenül az említett veszélyeket is.

De térjünk ismét vissza Bosnyákország viszonyaira. Bosznia és Ó-Szerbia területe együtt 895 □ mld. Ebből $\frac{1}{10} = 89$ □ mld. terméketlen; $5\frac{1}{10} = 445$ □ mld. erdő, $\frac{4}{10} = 316$ □ mld. termékeny. Tehát az erdő több, mint a termőföld. S a 921,000 főt számláló lakosságot 316 □ mld. táplálja; vagyis esik minden □ mldre 1029 lakos (Magyarországban egy □ mldre esik 2982 lélek). Ez sem nagyon biztató körülmény az annexióra.

Herczegovina 220 □ mldnyi területéből $\frac{4}{10} = 88$ □ mld terméketlen szikláság; $\frac{3}{10} = 66$ □ mld. erdő, $\frac{3}{10} = 66$ □ mld termékeny.

Tehát a három tartomány összes területén van 511 □ mérföldnyi erdő, mely majdnem egészen az államé s alig $\frac{1}{10}$ -rész magánbirtok; és van 427 □ mérföldnyi termőföld (melyből egy jelentékeny rész «vokuf»-birtok, azaz török egyházi vagyon); meg 177 □ mld terméketlen kopár hegység és szikla.

Azoknak tehát, kik abban az ábrámban élnek, hogy annexió esetén mily hatalmas fakeskedést és gazdálkodást üzhetnének Boszniában, Keletivel (l. idézett munka 133. és 134. lapján) azt felelhetjük, hogy a magyar korona országaiban az erdő közel 15 millió holdra terjed (!) s átlag 31,5%-ot foglalván el, az összes területnek közel egy harmadát borítja. De nálunk is, sőt éppen ott, hol nagy tömegekben fordul elő, alig hoz jövedelmet. A magyar államjóságok közt van 3.841,690 kat. hold állami erdő (nem értve ide az alapítványi jóságok erdeit): ez erdőkből a tartós évi fatermés 2.753,310 szabályokra tehető.* — A kincstári erdők jövedelme 1871-ben 2,584,000 forintban, a kiadás 2.033,000 forintban, a bányakerdők hiánya 542,000 forintban volt a költségvetésben fölvéve s így az összes költség levonásával csak 8962 forint volt a tiszta haszon. Ha már itthon is így állunk az erdővel, jobb közlekedési eszközök s jobb kelendőség mellett is, mit várhatunk Boszniától? Csak legújabbban emelkedett kissé a magyar államerdők jövedelme. Az 1876. évre megállapított költségvetés szerint a tiszta jövedelem 2.305,950 forint volt. 1877-re előirányozva van 2.619,264 forint tiszta jövedelem (brutto bevétel: 6.653,467 forint, kiadás: 4.034,203 forint). Jegyezzük meg

* Mattekovics: Pénzügytan. Budapest, 1876.

együttal azt is, hogy Bosznia mellett terülnek el a határ-örvidéki erdőségek.

Boszniában terem átlag 4 millió, Hercegovinában $\frac{1}{2}$ millió mázsa gabna évenként. Vegyük már most ehhez a két tartomány 1.026,000 főnyi lakosát s tisztában lehetünk az iránt, mit tartsunk e tartományok »gabnakereskedéséről».

Azokhoz, miket fönnebb a katolikusokról mondánk, álljanak itt kiegészítésül még a következők. A bosnyák katolikusok 19,000 házban laknak. E felekezet papjai ** már századok óta a török kormánytól bizonyos szabadsalmakat élveznek, melyek következtében híveik javát is függetlenebbül és hatékonyabban munkálhatják, mint a görög keletiek. A katolikusok papjai az Assizi Ferencz szerzetes rendhez tartozó minoriták, kiknek kiváltságuk, hogy Bosznia- és Hercegovinában kizárólag magok látják el a kath. egyházat lekipásztorokkal. Öltözetök csak abban különbözik a görög papokétól, hogy süveg helyett török fezt hordanak és szakállt viselnek. Midőn szultán Mahommed chán a tartományt meghódította, nem volt, ki a hatalom ellen föltámadni merészelt volna. Ekkor Zvizdovits Angelus, a minorita-rend foiniczai kolostorfőnöke a hódító elé ment s hívei számára kegyelmet kért.

II. Mahommed a szerzetesnek egy atnámét adott át, melyben a rendet oltalmába veszi s azt neki örök időkre utódai nevében megigéri. E szerzet szabadon építhet templomokat, harangozhat és tetszése szerint szaporíthatja papjait s a u u hamedán hatalomnak nem szabad

---

* Hercegovina, földrajzi, népismei, történelmi és közigazgatási szempontból. Irta dr. Erődi Béla. Budapest, 1876.

e rendet és követőit vallásgyakorlatukban háborítani. Ezen fölül még azon kedvezményben is részesült és részesül mai napig is a rend, hogy az adó minden nemétől fel van mentve. Volt Boszniában 1868-ban (mely időről ez adatok szólnak) 142 rendtag, 63 plébánia és 4 kolostor. A bosnyák püspök a rendtagok közül választatik s a pápa erősíti meg. A francziskánusok tanulmányaikat eddig részint Olaszországban, részint Diakovárban szereztek, — csak legujabban helyeztettek át a papnövendékek Diakovárból Esztergomba. A bosnyák kath. papság nem csak saját hívei, de a muhamedánok előtt is nagy tisztelet- és tekintélyben áll. A muhamedánok nem egyszer fordulnak jó tanácsért kath. papokhoz. Összehasonlíthatlanul műveltebbek és képzetlenebbek, mint a keleti orthodox papok. Jótékony adakozásokból és földbirtokaik jövedelmeiből elemi iskolákat tartanak fenn. A szerzetnek négy tekintélyes kolostora van: Fojnicza, Kresevo, Sutiska és (a legnagyobb) Gucsigorában. A három első még II. Mahomedtől jelentékeny kiváltságokkal bír.

De lássuk Bosznia más viszonyait is. E tartomány három folyó közé van szorítva. Ezek alkotják határait. És pedig Magyarország felől a Száva, — Szerbiától a Drina s Dalmáciától az Unna választja el. Folyókban, meg kell adni, igen gazdag. És valamennyi említésre méltó folyója van, az éjszaki folyással mind a Szávába szakad. E körülményből némelyek politikai következtetéseket igyekeznek levonni. Azt mondják ugyanis, hogy Boszniának mintegy természeti viszonyai és geographiai fekvése önként megmutatják az utat, merre gravitáljon «kereskedelmével» és politikailag. E következtetés megállhatna, ha Boszniának általában volna mivel kereskedni

és ha a népek vonzalmai és törekvései is azt az irányt követnék, melyet folyóik. De Boszniában azt tapasztaljuk, hogy a nép éppen ellenkező irány felé gravitál és törekszik, mint folyói. Bosznia folyói éjszaknyugatnak tartanak a Szávába, a lakosság egy része (muhamedán, katolikus, zsidó) gravitál Konstantinápoly (délkelet), a másik része pedig, a gör. keleti, gravitál keletre, Szerbia felé. Ezek a tények, melyeket nem lehet a folyóvizek irányának elméletére alapítani. És egyáltalában nem teszünk magunknak szolgálatot azzal, ha a tényeket ferditjük, vagy azoknak ohajtásunk szerinti magyarázatot adunk. A tényeket a magok valóságában kell látnunk, úgy, a mint vannak. Ne ringassuk magunkat illúziókba. Ha nyomna valamit a latban a folyóvizek irányának elmélete, annyi zavar és lázadás között milyen feltűnő példáival a ragaszkodásnak és rokonszenyvnek kellett volna találkoznunk Boszniában hazánk iránt, de hol vannak azok a példák? A mostani lázadás kezdetén a hercegovinai fölkelők, azon jelre, melyet Montenegro fejedelmétől kaptak, kitűzték a szláv lobogó mellett a fekete-sárga lobogót, de nem azért, mintha monarchiánkhoz kívántak volna csatoltatni, hanem, mert azt remélték, hogy az «osztrák császár» majd segíteni fog felszabadítani őket a török járom alól, s aztán Montenegróhoz csatlakozhatnak. És az események folyamában csakugyan proclamálták fejedelmüknek Nikitát, a bosnyák fölkelők meg Milánt. Monarchiánk hiában mutatta rokonszenyvét a délszlávok iránt először az által, hogy külpolitikája oda törekedett, hogy azok reformokat kapjanak, másodsor, hogy mintegy 100,000 menekültet tartott el állami költségen. Mind ez mondhatni nyomtalanul veszett el. Egy-két proclamatióban hálálkodtak a fölkelő

vezérek s e hála nyilvánításával vége volt mindennek. Sőt megtörtént az is, hogy a nálunk oltalmat keresett menekültek bizalmi férfiai kijelentették, hogy nincsenek megelégedve azon réformokkal, melyek Andrássy gróf 1875. decz. 30-iki jegyzékében javasoltattak.

A boszniai folyók által alkotott völgyek, hegyválasztékok és közlekedési utak csak arra szolgáltak, hogy rajtok — mint a történelemből láttuk — hódító és pusztító ellenséges hadseregek törjenek hazánkba, Horvátországon át Krájináig és Stájerországig kalandozzanak. A mondottakból önként következik, hogy Bosznia birtokaink nézve nem kívánatos, mert bonyodalmakkal, zavarokkal s azon felül nagy költséggel járna, de az még kevésbé kívánatos, hogy! egy ellenséges (nem török) hatalom kezébe jusson.

De ismerjük meg közelebbről Bosznia vizeit.

A Száva, határfolyó Magyarország felől, 4000 mázsányi terhet is elbir. Jaszenovácznál érinti a bosnyák határt s Rácsáig mossa azt. Amott 150, itt 400 lépés széles. Hid rajta sehol sincs. A Száva mellékfolyói Boszniából ezek:

Az Unna, mintegy 150 lépés széles Jaszenovácznál, hol a Szávába szakad; hajózható s több helyen hid van rajta. Novinál az Unnába ömlő *Szanna* szintén hajózható, alsó folyásánál 200 lépés széles. Több hid van rajta. A Verbasz Serbácznál szakad a Szávába, Banjalukánál 4—5 láb mély s kis járművekkel hajózható. Az Ukrina, a Boszna Maglajtól kezdve a Szávába ömléseig, hol 200 lépés széles, hajózható. A *Drina* alanti folyásánál hajózható s a Szávába ömlésnél 300 lépés széles. (Ennek egyik balparti mellékfolyója a Zsépa, melyben élő lény

ínes, vize nem iható s a lakosok által 48 órai áztatás után a bőrök feketére festésére használtatik.)

Egyetlen folyója Boszniának, mely a tengerbe (az Adriába) szakad, a Narenta, mely Mostárnál 4 láb mély és 60 lépés széles. Metkoviéstől kezdve a torkolatig kisebb gőzösök által járható. — De ez inkább Herczegovina folyója, csak hogy éppen bosnyák területen van a forrása

Novi Bazár területén ered s a szerb Moravába foly végül az Ibar.

Bosznia hegyei majdnem párhuzamos lánczokban itt-ott fensikokkal megszakítva, nyulnak el éjszokról déli és délkeleti irányban s a folyók déli és délkeleti irányból szakadva tartanak éjszak felé a Szávának. A hegyek mind megannyi sorfalat képeznek a tenger felől s így nem nyitnak utat a tengerre vagy fölötte megnehezítik azt.

Természeti gazdagságát a mi illeti, mondják, hogy hegyeiben sok az ásvány: vas, ólom, réz, higany, márvány. Aranybányája nincs. A bányák állambirtokok, de csak a vas műveltetik bányászatilag, habár fölötte kezdetleges módon. Magán vállalkozó a tiszta haszon 5%-át fizeti az államnak. Nemes érczek kiaknázására nincs a kormánynak pénze és szakértelme; külföldiekben meg nem bízik a török kormány. — Kőszén van Serajevo környékén, kősó Tuzla mellett, aczél Visoka, réz Kresevo, sóforrások Felső- és Alsó-Tuzla közelében, kénforrások Bányaluka mellett. Minden a legprimitivebb állapotban. Rengeteg összegek kellenének a bányászat megkezdésére. Legtermékenyebb a Verbasz völgye. Fő kereskedelmi cikke Boszniának a szilva. Némely helyeken egész szilvafa erdők vannak. Egy kevés szőlő is terem, de a vál-

tozékony klíma következtében igen gyakran elfagy, vagy nincs ideje megérni.

Utjai majdnem mind járhatatlanok. A fő közlekedési vonalak is Brod és Szerajevo, Gradiska-Bányaluka, Rácsa, Zvornik, Szerajevo és Visegrád között csak részben járhatók.

Van Boszniának egy 14 mérföldnyi csekély kis vasútja, mely Bányalukát köli össze Novival, s mely minden más összeköttetés nélkül áll és az üzleti kiadásokat sem fődözi.*

Szóljunk most valamit a kereskedelmi forgalomról. Az említett statisztikai adatok szerint Hercegovina kizárólag Trieszttel és Béccsel áll összeköttetésben. Mindenét, mire szüksége van, e két piacról kapja s csekély kivitele is arra irányul. Egész Hercegovinában csak 130 kereskedő van. A szállítás az utak rosszasága miatt lovakon és öszvéreken történik.

Boszniában a forgalom, a szerajevoi osztrák-magyar consul jelentése szerint, 1872-ben következő volt: a bevétel az osztrák-magyar monarchiából Boszniába tett összesen 18 millió vámfontot, 162 darabot és 7 millió köblábat; a kivétel Boszniából monarchiánkba tett 19 millió vámfontot, 900,000 darabot és 800,000 köblábat. (Kár, hogy a hivatalos adatok nem érték szerint tüntetik föl a forgalmat.) A bevételnél szerepel a fődélcserép, téglá és mész 6.774,000 köblábal, a konyha- és kősó 12.963,000 vámfonttal; a kivételben viszont szerepel a rozs és tengeri 5.600,000, a zab 7.468,000, a makk és gubacs 1.780,000 vámfonttal, a tüzelő és szerszámfa 614,000 köb-

* Hivatalos statisztikai közlemények. VII. évfolyam, III. füzet. Budapest, 1874.

lábbal. (Ime a reménylett nagy bevétel a bosnyák erdők-
ből!) E fő forgalmi cikkek adhatnak némi fogalmat ma-
gának a forgalomnak természetéről.

Mostar, Szerajevo s Bányaluka, tehát a legfőbb em-
porialis helyek között a közlekedés csak öszvéreken tör-
ténik. A kiskereskedésben leginkább az orosz pénz van
forgalomban. «Bányaluka piacán az osztrák-magyar hi-
tel és tőke kezd lassanként tünedezni.»

Igen figyelemreméltó a forgalom irányára nézve, a
mit a lionoi consul mond: «Bosznia ezen része föld- és
nyers-terményeit Ausztriába szállítja és viszont az ösz-
szes szükségletet gyarmatáruban, kézműáruban és más
cikkekben Triesztből, posztó, paszomántáru, kötött és
szőtt áruk, vörös sapka, festett bőr és hasonló cikkeit
Bécsből kapja. Még Velence is szerepel a bevivők kö-
zött.» Képezi pedig Liono fő átviteli helyét Travnik- és
Szerajevonak, továbbá ellátja Glomods, Petrovácz, Unacz,
Skoplje, Rama, Duvno és Ljubuski helyeket árukkal. Skop-
ljeben a gyümölcstermelés nagyban üzetik és nagy meny-
nyiségű aszalt szilva vitetik Triesztbe. Ókrök, tehének, bir-
kák, kecskék, lovak és öszvérek tulnyomólag Dalmáciába
és Isztriába vitetnek. Sertések a Pokraina és Possavi-
nából Lionon át kizárólag Dalmáciába szállíttatnak.
Nyers bőrök, juh, bárány és kecskeírhák nyugoti
Boszniából Lionon és Spalaton keresztül Triesztbe vitet-
nek. «Gyarmatárúk — mondja továbbá a consul —
gyapotárúk, olajok, zsiradékok, szesz, stearingyertya, szap-
pan, liszt, gyapju, selyem, paszomántárúk, fémárúk, gyufa
és az osztrák ipar egyéb áruinak bevitele kizárólag Tri-
esztből Spalaton keresztül történik Lionoba. A ezukor
is majdnem kizárólag osztrák gyártmány.» Ezen adatok,

azt hiszszük, eléggé mutatják, hogy anyagi okok sem teszik reánk nézve kívánatossá az annexiót. E tartományokban a forgalom osztrák kezekben van s ha létesül a vasuti összeköttetés Novinál, az a kevés is, a mi eddig hozzánk Boszniából bejött, Bécs felé fog tereltetni.

Dalmácia forgalma 1872-ben következő volt: kivitel 6.900,000 frt ; bevétel 8.061,000 frt. A bevételnek 97·04 %-a, a kivitelnek 86·20%-a tengeren történt.

Mielőtt soraink befejezéséhez sietnénk, nem hagyhatunk érintetlenül még egy érvel, melyet az annexio mellett főleg katonai és szláv írók felhozni szoktak s ez a hadászati szempont. Azt mondják, hogy Dalmáciának okvetlenül hátvédet (Hinterland) kell szerezni, hogy könnyebben megvédhető legyen. De ez csak álérvel a tulajdonképeni célok eltakarására. Egyik félnél a cél compensatiót keresni keleten a nyugoti veszteségekért, a másiknál pedig : szaporítani a monarchia szláv elemeit s lehetőleg veszélyeztetni a monarchia két fele közt fennálló közjogi viszonyt. A két cél találkozik az annexióban. A mi magát a «hátvédet» illeti, legyen elég utalnunk arra, hogy Veneza, Mantua, Verona, Milano hátvéde osztrák kezekben volt, mégis elveszett a lombard-veneczei királyság. Az a «Hinterland» ellenséges elemek által lakott földrész volt. E szempont alá esik Bosznia és Hercegovina is. Másfelől nem volt-e megnyerhető a lissai tengeri csata a dalmát partok közelében a nélkül, hogy Boszniára és Hercegovinára hátvédül szükségünk lett volna? Állítólag attól tartanak némelyek, hogy Olaszország meghódítja Dalmáciát. Az az Olaszország, mely köröskörül tengerrel van körülvéve, melynek tehát beláthatatlan tere nyílik a tengeri kereskedelemre, érdemesnek

tartaná meghódítani Dalmáciát! Oly fontos kereskedelmi kilátásokkal kecsegtet-e Dalmácia, melynek igazgatása örökös deficittel jár, hogy Olaszország érdemesnek tartsa annak megszerzéseért hadjáratot indítani? (Láttuk fönebb Dalmácia forgalmát.) Olaszország hódítás nélkül is képes kereskedelmi összeköttetéseket fentartani Dalmáciával, a mit tényleg fenn is tart.

Nagyon messze vezetne, ha e sorok elején említett terveléseket sorban bírálat alá venni és ezáfolni akarnók. Vannak azok között olyanok is, melyek Európa nagy részének térképét átalakítják, ha valósulnának, de ezek a messze jövő zenéjét képezik s tán fölösleges most ezekkel foglalkozni. Ezért figyelmünket kiválólag azon tervre fordítók: az annexióra, mely az elméket a jelenben foglalkoztatja, s mely némelyek által a közel jövő esélyei közé sorollatik. Éppen ez okból és e szempontból kell még pár szót szólunk az omladina tervéről is.

A szerb omladina célja új életre ébreszteni a nagy szerb birodalmat, mely 1389-ben a rigómezei nagy csata következtében szétdaraboltatott. Tették pedig annak alkatrészeit: Szerbia, Ó-Szerbia, Bulgária, Albánia, Epirus, Thessalia, Macedonia, Hercegovina, Montenegro. Ezekhez akarja még csatolni az omladina délkeleti Európa mind azon területeit, melyeken szlávok laknak, tehát Dalmáciát Horvát-Szlavonországot s azonkívül még a szerb lakta magyar területeket. E tekintetben tájékozásul szolgálhat a történeti tény, hogy 1848 május 1-én Karlovitzban a szerbek egyhangulag kikiáltották a «szerb vajdaságot» a következő alkatrészekkel: a Szerémség a katonai végvidékkel, a bánság N.-Kikindával, Baranya, a Bácska és a esajkások kerülete. Továbbá proclamálták a karloviczi

gyűlésen a «szerb vajdaság» unióját Horvát-Dalmát-Tótországgal. E történelmi actus az omladina programjának egyik pontjaként szerepel. Mind ezen területek együttvéve képeznék a nagy Dél-Szláviát Joanovic számítása szerint (l. fennebb idézett munkáját) mintegy 10 millió lakossal, (4 millió bolgár, 5 szerb, 1 millió horvát.)

Hogy az omladina törekvései Magyarország területi integritásába ütköznek, az világos; és hogy vérmes combinációkra van fektetve, sok fejtegetésre ez sem szorul. Először is Thessalia-, Macedonia- és Epirusban jeleptékeny számú görög lakik; ezek pedig éppen nem hajlandók elnyeletni magokat a szlávok által, sőt maga Görögország már aspirál e tartományokra. A bolgárok? Ezek szlávok ugyan, de nyelvre, szokásra, természetre lényegesen különböznek a szerbtől. Assimiláltatni magokat tehát ezek sem fogják. Következik maga Szerbország, melyet az omladina úgy állít előnkbe, mint a délszlávok «politikai jegecedési központját». De nem szabad feledni, hogy Montenegro szint' oly vonzerejű Herczegovinára, mint Szerbia Bosnyákország egy részére. E két fejedelemség közti versenygés és féltékenység nem titok. A török elleni háboruban szövetkeztek ugyan, mint közös ellenség ellen, de a visszavonás ezen szövetségben is feltűnt mindenkinek, ki figyelenemmel kísérte az eseményeket. Hát ha egyszer a magok urai lesznek s szabad kezük lesz tetszés és erejük szerinti terjeszkedésre?

És nem létezik-e antagonismus a szerbek és horvátok között? Ez antagonismus első sorban vallási, de culturalis és nemzeti jellegű is egyszersmind. Itt egyszerűen utalunk a fennebbi adatokkal kimutatott tényre, hogy a horvátok és dalmaták katolikusok, míg a szer-

bek keleti ó-hitűek. Ez antagonizmus tekintetében hivatkozunk Strossmayer püspök következő nyilatkozatára melyet Rómából a londoni *Tablet* című laphoz intézett:

«E lap május 14-iki számában megjelent megjegyzés magára vonta figyelmemet. Önök ismételték a *Times* által közlött s rámm vonatkozó sorokat: «Ő többször adta bizonyítékát annak, hogy nem ellenzené szükség esetében a délszlávok egyesülését, a kath. kisebbség beolvadását a nagy gör. kel. schizmatikus egyházba.» A *Times* azt kívánta, hogy egy katolikus megczáfolja; inne megteszem én.

Egész életem, összes politikai és egyházi tetteim eléggé megczáfolják ez állítást. Én mindig szilárdan meg voltam győződve a felől, hogy nemzetem katolikus része, ha magáévá teszi a haladás elveit minden téren, hivatva lesz azokat terjeszteni és létrehozni a kath. egységet hazánk azon részében, mely attól most el van különítve. Csak ezen cél elérése szempontjából alapítottam a tudomány és művészetek akadémiáját, a zágrábi kath. egyetemet, a diakovári kolostort, püspökségem székhelyén, szent Ferencz-rendi papok nevelésére, kiknek hivatása terjeszteni az evangeliumot és a civilizatiót török Boszniában. Restauráltam a Szt.-Jeromos kolostort Rómában, mely romba dőlt volt, s melyet az illyrek alapítottak, — hogy egy kapcsolatot hozzak létre a szent szék és délszlávok között. Építtettem egy nagy székesegyházat oly területen, melynek népességének nagy többsége a görög egyházhoz tartozik.

Isten segítségével e templom nemsokára Szt.-Péternek lesz följánlva és a kath. egység központja leend. Mind ezek eléggé bizonyítják, hogy mind az, mit az én rovásomra mondanak, nem egyéb roszakaratú rágalommal.

Róma, jun. 1870. Strossmayer József György, Bosznia és a Szerémség püspöke.»

Joanovics indignatióval utasítja vissza Strossmayer katolikus törekvéseit. Legközelebb pedig a szerb lapok a keserűség és düh hangján beszéltek a horvát fiatalság

nyilatkozatáról, melyben mindenütt «horvát» és nem «szerb» nemzetről volt szó.

Mind megannyi anyag a surlódásra és viszálykodásra. Az egyedüli culturelem, a horvát, az omladina combinációjában, csekély számánál fogva nem lenne képes maga vezérszerepet vinni a szerb orthodoxok nagy tömegében, mely által majorisállatnék s elvesztené nemzeti jellegét. Az omladina terve tehát a mellett, hogy létező államok integritásába ütközik, még azon fölötté nagy nehézségre is talál, mely a tervezett Dél-Szláviát alkotandó elemek különböző érdekeiben és törekvéseiben van.

Egy délszláv confederatió mindenek inkább nyujtaná képét, mint az erőnek, összetartásnak és egyetértésnek. Vegyük hozzá még azt is, hogy csak akkor létesülne — ha egyáltalában létesülhetne, mikor az omladista elemek, melyek a vörös radicalismusnak is képviselői, annyira elhatalmasodnának, hogy azt keresztülvi-gyék. Délkeleti Európa éppen semmit sem nyerne az omladina tervének megvalósulása által. A viszályok, küzdelmek akkor sem szűnnének meg. De egészen másként áll a dolog, ha e confederatió az orosz hatalom protectoratusa és vezetése alá kerülne. Akkor a szláv tartományok orosz kézben mind megannyi faltörő kost képeznének nyugat felé. És éppen csak ezen eshetőség miatt félelmes és veszélyes az omladina terve. Védekeznünk kell tehát az ellen minden erőnkből. Ragaszkodnunk kell, a meddig lehet, az államok integritásának elvéhez.

A mit már most a mondottakból le akarunk vonni, röviden ez. Boszniában se politikai, se kereskedelmi befolyásunk nincs. Ezt meg kell szereznünk. Nem azért, hogy'annektáljunk, hanem azért, hogy a jövőben netalán bekövetkező

s meglehet elkerülhetetlen eseményekre némileg el legyünk készülvé. Ha Magyarországnak lesz befolyása Boszniában, ettől a befolyástól török tartomány maradhat Bosznia akár a világ végéig. Ez a befolyás nem csak nem veszélyes, de sőt hasznos lesz Törökországra. Ha pedig a viszonyok mégis elszakítják e tartományt Törökországtól, akkor ohajtandó, hogy az események ne lépjenek meg bennünket. A muhamedán és katolikus lakosság számaránya a keleti orthodoxokkal szemben Bosznia területén, lehetővé teszi, hogy ott korszerű reformok útján egy ideig bizonyos vivendi modus még fentartassék. Ezen időt föl kell használnunk a jövő előkészítésére. Hogy Bosznia hozzánk vasallusi viszonyba kerüljön, szintén nem ohajtandó. Ez is csak a török birodalom integritásának megsértését jelentené. Mi nem tehetjük azt, hogy a török államépületből magunk törjünk ki egy követ. Erre nyomban utána gurulna a többi is. Ez pedig nyakunkba zúdná az eseményeket. Boszniának ott kell maradni, a hol van, — a lehetőség legutolsó határáig. Ám ne mondjunk le a jövőről, sőt igyekezzünk érdekeinknek megfelelő irányban érlelni és előkészíteni az eseményeket, melyek talán a jövőben kikerülhetetlenek lesznek. De óvakodjunk oly gyümölcsöt leszakítani, mely még éretlen. Ne vágjunk az események elébe, melyeket érdekeinknek megfelelőleg előkészíteni eddig elmulasztottunk. Általában az annexió, bármely formában történjék is az, reánk nézve nem kívánatos, de ha egyszer mégis megtörténnék, bizonyára csak azért fog történni, hogy ez által nagyobb rossznak vegyük elejét.

III.

Állami népiskoláink elhelyezése.*

E czim alatt a «Magyar Tanítóképző» f. évi 4-ik számában tanügyünk egyik érdemeiben gazdag szakférfia, R é t h i Lajos hunyadmegyei tanfelügyelő, kapcsolva sorait február 4-én tartott képviselőházi beszédem illető passusához, elfogadja ugyan, de csak bizonyos meghatározások mellett, az általam felállított tételt, hogy t. i. viszonyaink között «első sorban a magyar kisebbséggel vegyes községekben» kell állami iskolákat felállítani. Ugy a czikkiró egyéniségére való tekintetből, ki huzamos idő óta az ország egyik exponált vidékén szolgálja kiváló sikerrel a nemzet faji s az ország culturális érdekeit, mint szintén megjegyzéseinek figyelemreméltó volta által indítatva érzem magam, elmondani még egyet-mást ezen kérdésben, melyet részemről legalább közoktatási politikánk szempontjából igen fontosnak tartok s így nem lesz talán kárbavesztett munka, ha bármily csekély mértékben is a nézetek s a helyzet tisztázásához hozzájárulok.

---

* Megjelent a «Magyar Tanítóképző» 1886. évi 7. számában.

Mindenekelőtt szabadjon az ország ethnographiai viszonyait néhány adattal illusztrálni, melyek valóságáról mindenki meggyőződhetik, a ki apróra veszi a népszámlálási statisztikát. Az ország több mint 12.000 községe közül a magyar faj összesen csak 4640 községben (ide értve természetesen a városokat is) bir általános többséget felmutatni. Csupán n é g y megyei törvényhatóságunk van olyan, melyeknek m i n d e n községében abszolút többségben van a magyar elem. Ezek: Csongrád-, Heves-, Hajdu- és Jász-Nagy-Kun-Szolnokmegyék. Ellenben Árvamegye 99, Fogaras 98, Sáros 383, Szeben 88, Szepes 223, Turóc 97 és Zólyom 154 községe közt e g y e t l e n e g y s i n c s, melyben a magyar elem többségben volna. Árvában pláne még olyan közég sincs, melyben a magyar elem a lakosságnak bár csak 10%-át képezné. Továbbá Besztercze-Naszódmegye 98 községe közül csupán 3, Hunyadmegye 437 községéből csupán 1, Liptómegye 137 községéből ismét csak 1, Temesmegye 223 községe közül csak 4 és Trencsénmegye 407 községe közt csak 1 van olyan, melyben a magyarság általános majoritást mutathat fel.

Községenként s nem megyék szerint veszem az ethnographiai viszonyokat, mert iskolaállításnál okvetlenül a k ö z s é g j ö tekintetbe mindenek előtt. Ezen a nyomon haladva, a statisztikából azt a felvilágosítást nyerjük, hogy Magyarország 58 megyéjében (ide nem számítva a fennebb említett 4 megyét, melyek minden községe magyar, valamint Árvamegyét sem, melynek egyetlenegy községében még 10%-nyi magyarság sincs), van összesen 1390 olyan község, melyekben a magyar elem a lakosságnak 49—10%-át teszi, tehát számbave-

hető és vecudó kisebbséget képez. (Megjegyzem, hogy e számításban a 10°/_o-nál kisebb magyar elemet csak kivételesen vettem föl nevezetesebb pontokon, város helyeken, hol a magyarság bár kisebb a lakosság 10°/_o-ánál, mégis száma egy vagy több száz före megy. Községeink ezekben rendszerint számításon kívül hagytam az egészen csékély 1—7—8°/_o-nyi magyar kisebbségeket.) Némely megyeink bőven el vannak árasztva ilyen községekkel, hol a magyarság számereje 49—10°/_o közt ingadozik. Hogy csak a főbbek közül említsek egy párt, Pest- és Szatmármegyékben 45—45, Temesben 47, Biharban 54, Baranyában 56, Szolnok Dobokában 59, Torontálban 65, Zemplénben 67 és Kolozsmegyében 70 ilyen község van.

Lakik pedig ezen 1390 községben összesen 2.395,867 lélek s ebből magyar csupán 473,025, vagyis átlag csak 19.74^o/_o. Világos tehát, hogy eme községekben a magyarság igen kedvezőtlen néprajzi viszonyok közt él s ezekből lehet leginkább megfejteni a magyarságnak faji elkallódását, itt eltótosodását, ott eloláhosodását stb., mert hát a magyar, bár «uralkodó faj» volna, nincs és nem lehet kivéve a környezeti lakosság erősen túlnyomó számának nivelláló és beolvasztó hatása alól, mint a hogy ez alól a viszonyok erejénél fogva egy nép sem vonhatja ki magát. (Igy látjuk pl., hogy a székelyföldön a túlnyomó magyarság közt lakó román elem egy jó része teljesen elmagyarosodott s a magyar alföld hatalmas ethnographiai olvasztó kemenczében igen nagyszámu szláv és német elem lett magyarrá, még pedig nemcsak nyelv és érzelem tekintetében, de sőt a t y p u s r a nézve is. Imen van aztán, hogy az alföld oly vidékein, hol ugyszólva még a madár is magyarul

dalol, ma aránylag feltűnően sok északi és délszláv (tót és horvát-szerb), meg német hangzásu vezetéknévvel találkozunk. Már pedig bizonyos, hogy ezek viselőinek ősei nem a honfoglaló magyarokkal jöttek be és települtek itt le.)

Ezeket így látva és tudva, világos lesz az is, miért kell közoktatási politikánk egyik legfőbb axiomájának lenni, hogy első sorban az ilyen magyar kisebbségekkel vegyes községekben állítsunk állami népiskolát. Az állameszélynek is ez egyik postulátuma. Magyar kisebbségekkel bíró községekben, állami népiskolák által, hathatós támaszt és védelmet nyújtunk a faji minoritások viszontagságai közt élő magyarságnak s ezen fontos ezél mellett még igazán hatályossá az iskola kétős működését csak ilyen községekben tehetjük. Igazi tere az állami népiskola didaktikai-kulturális és magyar nyelv-terjesztő működésének (a mi korántsem azonos a «magyarosítással») csak ilyen községekben van. A mi különösen ez utóbbit illeti, a törvény kötelezővé tette a népiskolában a magyar nyelv tanítását és ez különösen a hazai nem magyar ajkú népfajokra való tekintetből történt, hogy módjuk és alkalmuk legyen az állam hivatalos nyelvének elsajátítására; már pedig bizonyos, hogy a magyar nyelvet csak olyan községbeli állami népiskola fogja sikerrel és tartós eredménnyel taníthatni, a mely község lakosságának bár egy kis, de számot tevő töredéke, egy kis magva: magyar. Mert ilyen községben a magyarság: támasza az iskolának: itt élet és iskola egymást támogatja, egymást egészíti ki s a nem-magyarajkú tanulónak van alkalma ott helyt, a községben, az iskola falain kívül is gyakorolni magyarnyelvbéli ismer-

reteit, a magyar elemmel való mindennapi, szükséges érintkezés útján. Itt meg van tehát e tekintetben az élet gyakorlati iskolája. Ilyen helyeken állítva állami népiskolát, a magyar nyelv kötelező tanítását elrendelő törvény nem marad holt betű. a pénzbe kerülő (s nálunk a pénz vajmi szűken telik!) iskola nem végez sisyphusi munkát a magyarnyelv tanításával s a nem-magyarajku tanuló sem feledi el az iskolában szerzett magyarnyelvbeli ismeretét — a gyermekjátékokkal együtt.

Igy áll tehát a dolog az állami iskoláztatással a magyar r r a l v e g y e s községekben. De vessünk most egy pillantást a tisztán vagy túlnyomóan magyar s a tisztán vagy túlnyomóan nem magyar községekre.

Mi a tisztán, vagy túlnyomóan magyar községeket illeti, ezekben az állami iskola a dolog természeténél fogva csak didaktikai-culturális feladatát, vagyis kettős működésének csak egyik részét szolgálhatja, mert a magyar nyelv boldogul és érvényesül költséges állami népiskola nélkül is. És így — bár fölösleges bizonyítgatnom, hogy nem örömet vonom meg saját fajtámtól az állami kulturális eszközöket, mégis tekintettel a mi speciális viszonyainkra, — azt tartom, hogy a par excellence magyar jellegű pontokon állami népiskolákat állítani: nem tartozik az első rendű szükségek közé. Ha bírja az állam, nagyon jó, ám tegye: de az a baj, hogy nem bírja s így már pénzügyileg is utalva vagyunk arra, hogy olyan községeknek adjunk elsőséget, hol az iskola szűk s e g e s, azok felett, a hol az csak hasznos; hogy első sorban olyan pontokra állítsunk állami tanintézetet, a melyeken ez kettős, sőt h á r m a s (fajfentartási, kulturális és magyarnyelvi) fel-

adatot teljesíthet és csak azután, ha anyagilag bírjuk, gondoljunk olyan községekre is, melyekben az iskola e hármaskör feladatnak csak egyikét szolgálhatja. Különböző is a kiválóan magyar jellegű községeknek túlnyomó nagy része a sajátképi anyaországra esik; szerencsére termékeny, gazdag vidékeken fekszenek, jobbára vagyosak s így vagy magok a községek vagy a felekezetek megbírják az iskolafenntartás költségeit; nincsenek tehát annyira rászorulva az állam pénzére. Helytelenül felfogott, rövidlátó s végeredményeiben káros önzés tehát az, midőn tiszta magyar községeket látunk el állami iskolákkal, mert ez által elvonjuk az állam amugy is csekély pénzerejét olyan iskoláktól, melyek jóval nagyobb hivatásuak.

A mi végül a tisztán, vagy túlnyomóan nem-magyar községeket illeti, itt a magyarnyelvű állami népiskola egy exotikus, elszigetelt valami. A dolgok természeténél fogva sem kulturális, sem nyelvi feladatait nem oldhatja meg kielégítően s legjobb esetben sem éri fel az eredmény a ráfordított költséget. Még olyan helyeken sem, a hol a nem-magyar község maga kérelmezte az állami iskolát, a hol tehát rokonszeny mutatkozik az állam nyelve iránt. Mert — kivált szegényes és jelentéktelen kis községekben, a melyekben a tanítón kívül tán senki sem beszél magyarul, az a kevés magyar nyelvismeret, mit a gyermek-tanuló az iskolában sajátít el, a gyermekjátékokkal együtt feledésbe vesz, mert az iskola nyelve collisióba jön a családi tüzhely nyelvével s ez paralysálja az iskola hatását. Hiába van meg a népben a rokonszeny a magyar nyelv iránt, mert a tényleges viszonyok erősebbek a rokonszenyvnél és így az iskola egy sisyphusi munkát végez a magyar nyelv ta-

nitásával, melyben az elért eredmény — bármint igyekezzék is a tanító megfelelni feladatának, — csak akkor lesz maradandó és tartós, ha a növendék később vagy magasabb iskoláztatásban részesül, mikor tehát tökéletesítheti magyarnyelvi ismereteit, vagy pedig később magyar vidékre kerül.

De tudjuk a közoktatásról szóló miniszteri jelentésből, hogy a népiskolai tanulóknak csak 8—10%-a kerül magasabb (közép) iskolákba, hanem ezen százalékot is a népesebb, műveltebb, gazdagabb községek és városok adják, míg ellenben a tapasztalás azt bizonyítja, hogy egész nagy vidékek kisebb és szegényebb falvainak iskolái vagy éppen semmi, vagy csak elenyészőleg csekély contingenst szolgáltatnak a középiskoláknak.

A mi pedig később a magyar vidékekre való kerülést illeti, ismét tapasztalati tény, hogy a köznép a maga nagy zömében a röghöz, szülőföldjéhez való hagyományos és conservatív ragaszkodásánál fogva nagyban és egészben, leszámítva egyes mesterséges telepítéseket, melyek azonban a szabályt meg nem döntik, nem változtatja lakhelyét. Innen van, hogy az ország egyes vidékei nagy időközön át ugyanazon néprajzi típust és jelleget tartották meg. Így tehát az ilyen pontokon felállított állami népiskolák által is elvonjuk az aránylag csekély állami pénzerő egy részét olyan iskoláktól, melyek minden irányban nagyobb és komolyabb eredményeket elérni, fontosabb célokat szolgálni hivatvák.

Ezen az uton is oda érünk, hogy tehát első sorban a magyarral vegyes községeket lássuk el állami tanintézetekkel. Hiszen a népoktatási tanintézetek közt, melyek száma 16000-re megy, az állam szánalmasan

esekély számmal szerepel, összesen 503 tanintézettel, mi az egésznek csak 3%-át teszi, pedig ebbe bele vannak számítva az állami elemi felső nép- és polgári iskolák is. Legalább azt a kicsit, a mivel bírunk, a mivel az állam rendelkezik, helyezük, vagy helyeztük volna el észszerűen, okosan és a lehető legjobb gyümölcsötetés mellett. Pedig tagadhatatlan, hogy nem egy irányban követünk el hibákat (miket jövőre kerülni kellene), midőn hol tisztán magyar, hol tisztán nem magyar, hol pedig igen-igen esekély lakossággal bíró községekben állítottunk állami népiskolákat. Hogy csak az állami elemi népiskolákról szóljak, melyek száma 450, ezek közt 114 olyant számláltam, melyeket alkalmasabb pontokra lehetett és kellett volna helyezni.

Hogy némi tájékozást nyujtsak, minő pontokon s minő ethnographiai viszonyok közé helyeztük állami elemi népiskoláink egy részét, egyik kezemben a miniszteri jelentéssel, másik kezemben a népszámlálási statisztikával, a következő adatokat közölhetem. Állami elemi népiskoláink vannak a következő m a g y a r községekben:

	Összes	Ebből	
	lakosság:		
	magyar:		
1. Magyar-Becze	588	485	Alsó-Fehérmegey.
2. Vég-Ardó	440	424	Beregmegey.
3. Macsola	333	307	"
4. Tivadar	249	232	"
5. Dálnok	1487	1458	Háromszék m.
6. Terbegecz	279	233	Hontmegey.
7. Bánffy-Hunyad ...	3152	2751	Kolozsmegye.
8. § Kalota-Szt.-Király	864	628	"
† Zentelke	688	571	"
9. Kide	715	513	"
10. Üvegesfür	817	683	Maros-Torda.

11. Felső-Dabas	---	---	831	---	788	---	Pestmegye.
12. Kis-Pest	---	---	1688	---	1127	---	"
13. Vajka	---	---	1119	---	1021	---	Pozsonymegye.
14. Eszterháza	---	---	410	---	351	---	Sopronmegye.
15. Kis-Várda	---	---	5006	---	4687	---	Szabolesm.
16. Szt. György-Ábrány	2050	---	---	---	1486	---	"
17. Nagy-Pacsal	---	---	608	---	506	---	Szilágym.
18. Szilágy-Cseh	---	---	2451	---	2148	---	"
19. Bálványos-Váralja	1456	---	---	---	1155	---	Szolnok Doboka
20. Domokos	---	---	802	---	716	---	" "
21. Felőr	---	---	814	---	597	---	" "
22. Kudu	---	---	465	---	299	---	" "
23. Szász-Bréte	---	---	300	---	190	---	" "
24. Szék	---	---	2759	---	2194	---	" "
25. Veresegyház	---	---	469	---	333	---	" "
26. Aranyos-Bákos	---	---	777	---	537	---	Torda Aranyos.
27. Szt. László	---	---	1034	---	963	---	" "
28. Torockzó-Szt. György	894	---	---	---	792	---	" "
29. Várfalva	---	---	1056	---	784	---	" "
30. Tisza-Ujlak	---	---	2588	---	2157	---	Ugocsamegye.
31. Bajánbáza	---	---	488	---	403	---	Ungm.
32. Gálos	---	---	492	---	455	---	"
33. Baglad	---	---	217	---	204	---	Zalamegye.
34. Csab-Rendek	---	---	3201	---	3065	---	"
35. Egyeduta	---	---	943	---	892	---	"
36. Pórszombat	---	---	454	---	418	---	"
37. K.-Rozvágy	---	---	441	---	401	---	Zemplénm.
38. Mád	---	---	3471	---	3046	---	"
39. Szinyér	---	---	313	---	289	---	"
40. Szolnocska	---	---	397	---	371	---	"
41. Tessanócz	---	---	856	---	742	---	Vasmegye.

Tehát az összes állami elemi népiskoláknak majdnem egy tizedrésze olyan községekben van elhelyezve, melyekben erős és tulnyomó többségben találjuk a magyarságot. Lakik ugyanis e 41, illetőleg 42 községben összesen 48,465 lélek s ebből m a g y a r 41,299, vagyis

85·21%. Sőt ha a magyarsághoz hozzáadjuk ennek arányszámához képest a «beszélni nem tudók» megfelelő contingensét is, a magyarság számereje ezen községekben 90% körül jár. Itt tehát a faj-fentartás szüksége, mely a közoktatási politikának is egyik mérvadó szempontja kell hogy legyen, alig forog fenn.

Helyesen emeli ki Réthy Lajos, hogy állami iskolák számára lehetőleg népes községet kell kiszemelni. De vajjon nem hibáztunk-e ezen szempont ellen is? Hibáztunk. A 450 állami elemi népiskola közül vagy 60 olyan községekben van elhelyezve, melyek lakóinak száma jóval kevesebb 400-nál. Ilyenek Árva megyében: Medzibrógy 331 és Pokrivács 220 lakossal; Beregben: Alsó-Hrabonicza 203, Szinyák 131, Alsó-Viznicze 175, Bucsú 325, Dunkófalva 207, Dubina 194, Frigyesfalva 320, Kelemenfalva 216, Macsola 333, Olenyova 213, Ploszkó 234, Pudpolócz 229, Tivadar 249, Zsdenyova 271, Zsófi falva 255 lakossal; Besztercze-Naszódban: Taas 376 lakossal; Biharban: Keszteg 358 lakossal; Hontban: Horhi 302 és Terbegecz 279 lakossal; Krassó-Szörényben: Herkulesfürdő 336, Német-Gladna 285 lakossal; Liptóban: Benedekfalva 382 és Bessenyő 280 lakossal; Nyitrában: Kuzmicz 207, Vitkócz 109 (!) lakossal; Sárosban: Aranybánya 299 lakossal; Szolnok-Dobokában: Szász-Bréte 300 lakossal; Trencsénben: Kocsócz 280 lakossal; Turócban: Ábrahámfalva 248, Jezernicz 175, N.-Csepcsén 382 lakossal; Ungban: Alsó-Németi 286, Karcsava 292, Porosló 394, Prékopa 363, Sáros-Remete 277 lakossal; Vas megyében: Barátnajor 270, Gederócz 157, Gyánavla 307, Kruplivnik 340, Kupsincz 337, Kuzma

375, Martinya 196, Ujfalu 274 lakossal: Z a l á b a n: Baglad 217, Kursánecz 275, Sztridó 392, Szt.-Adorján 210 lakossal: Z e m p l é n b e n: Kazsu 311, Szinyér 313 és Szolnoeska 397 lakossal. Végül Z ó l y o m b a n: Brezova 105 (!) lakossal sat. Lakik pedig ezen 54 községben 14,792 lélek s így esik átlag egy ilyen községre 273 lakos.

Akár az átlagot vesszük (és hány van még ezen átlag alatt is!), akár az abszolút számot, mindenképen kicsi és jelentéktelen. És azt tartom, hogy az állam ilyen apró-cseprő falucskákkal nem kezdhet komoly és jelentős nemzeti és kulturális akciót, mely az e fajta pontokon ellörpül és kiesinyessé válik. Azért éppen nem látszik előnynek, hogy az állam, a mi csekély pénzereje van, ilyen pontokon aprozza és forgácsolja el. Helyesen mondatik, hogy «a művelődésnek és jólétnek mind értelmi, mind anyagi szempontból első rendű feltétele: nagyobb számú ember együtt lakása.»

Mindazáltal nem vagyok hajlandó feltétlenül pálezáat törni a kisebb községek felett, hanem distinguálok s azt mondom, ha pl. két ilyen egymáshoz közel fekvő kis község tankötelesei egy iskolába vonhatók össze, bár ez is sok hátránnyal jár és habár kisebbségben, de szám-bavehető és oly arányu kisebbségben van meg a magyarság, hogy ennek egyfelől tentartására iskolát állítani érdemes, másfelől számerejénél fogva várni lehet, hogy viszont e magyarság is támogathatja az iskola céljait: (és ilyen községek a fentebb elősoroltak közt is vannak) akkor igazoltnak taládom ilyen pontokon is az állami tanintézetet. De olyan kis községnek, e g y m a g á n a k állami iskolát adni, a melyben magyarság vagy absolute nincs,

vagy csak elenyésző, súlytalan töredék, a mi viszonyaink közt absolute helytelennek tartom.

Pedig állítottunk ám ilyen helyeken is aránylag szép számmal iskolákat. Lássunk e kategoriából is néhányat.

	Összes magyar lakosság	tót		német		
		német	rutén	rutén	oláh	
1. Medzibrógy	330	1	310	9		Árvamegye.
2. Szinyák	131	—	127	1		Beregmegye.
3. Alsó-Viznicze	175	1	18	144		" "
4. Dubina	194	1	3	185		" "
5. Kelemenfalva	216	4	—	211		" "
6. Olenyova	213	3	28	176		" "
7. Pudpolócz	229	4	1	222		" "
8. Kornya	1525	8	8	1468		Krassó-Szőrénym.
9. Német-Gladna	285	10	28	237		" "
10. Bessenyő	289	1	23	246		Liptómegye.
11. Felső-Szlées	527	—	1	509		" "
12. Bukócz	518	1	33	471		Máramarosmegye.
13. Kelecsény	604	2	39	555		" "
14. Lozánuszka	597	1	27	550		" "
15. Ripinye	913	7	118	770		" "
16. Czerova	529	4	14	482		Nyitra megye.
17. Jablonicz	1997	2	158	1748		" "
18. Kuzmicz	207	—	6	199		" "
19. Vitkócz	109	—	5	101		" "
20. Verbócz	3818	7	238	3419		" "
21. Aranybánya	299	—	7	283		Sárosmegye
22. Granasztó	491	3	3	421		Szepesm.

Szalmáry Gy.: Tanulmányok.

		Össz. magyar német oláh lak.				
23.	Rakovicza	1735	1	13	1664	Temesmegye.
24.	Franzföld	3422	7	3207	20	Torontálmegye.
től						
25.	Bohumicz	533	—	16	498	Trencsénmegye.
26.	Milosó	441	—	13	426	„ „
27.	F.-Naszlicz	405	2	3	381	Trencsénm.
28.	Kocsócz	280	2	22	238	„ „
29.	Prejta	506	—	23	448	„ „
30.	Sztyávnik	3013	2	60	2828	„ „
31.	Zbora	421	—	41	361	„ „
32.	Jezernicz	175	1	9	156	Turóczm.
33.	Hutla	507	4	—	487	Ungm.
34.	S.-Remete	277	5	—	248	„
hor.-szerb.						
35.	Barátmajor	270	2	7	235	Vasm.
vend.						
36.	Gyanavla	307	—	1	297	„
37.	Kruplivnik	340	1	29	299	„
vend.						
38.	Kupsincz	337	1	9	317	Vasmegeye.
39.	Kuzma	375	1	69	294	„ „
40.	Martinya	196	1	13	173	„ „
41.	Neudanhegy	532	2	498	—	„ „
42.	Szalónak	545	—	521	—	„ „
43.	Ujfalu	274	2	246	—	„ „
től						
44.	A. F.-Hermanecz	427	1	43	369	Zólyommegye.
45.	Bravaczó	546	8	—	510	„ „
46.	Brezova	105	5	30	65	„ „
47.	Brusznó	577	—	—	549	„ „
48.	Krám	444	1	1	429	„ „
49.	Pokrivác	220	2	212	2	Árvamegye.

Lakik pedig a 49 községben (melyek közül 12-ben egy lélek magyar sine) összesen 30,308 lélek s ebből magyar csupán 110, vagyis az egésznek 0.33 százaléka, tehát oly celenyészőleg csekély töredék, hogy állami iskola által potencirozva is csak tehetetlen és hatástalan marad.

Nem-e tehát sokkal eszélyesebb és hasznosabb, állami, nemzeti és culturális érdekeknek megfelelőbb, hogy addig, a míg van nekünk az országban vagy 1400 olyan községünk, melyekben a legkülönbözőbb hazai népfajokkal vegyest lakik számbavehető, az állami iskola segélyével élet- és actióképessé tehető magyar kisebbség, — ezen községekben keressünk első sorban elhelyezést az állami iskolák számára!? Ha a nyelvhatárok emez érintkezési pontjain el fogjuk helyezni a nemzeti és culturális élet védbástyáit, az állami népiskolákat, akkor rákerülhet aztán a sor az olyan községekre is, melyekben meg van ugyan a számbeli absolut magyar többség, de ez gyenge s a magyar majoritás mellett ugyanott még százakra menő más honpolgárok is laknak. Erre ismét a tisztán magyar, vagy tisztán nem-magyar községek következhetnek. Ez volna, vagy inkább: kellett volna hogy legyen — legalább a mint én viszonyainkat látom és ismerem, — a helyes logikai sorrend az állami népiskolák elhelyezésénél. De mi ettől itt is, ott is eltértünk, hogy ne mondjam: megfordítottuk a sorrendet. És ha egész tárgyilagossággal végig megyünk a 450 állami elemi népiskola elhelyezési pontjain, annyit be kell vallanunk, hogy a helyes megválasztás mellett nem kis mértékben uralkodik a — casuistika is, az öntudatos, következetes tervszerűség rovására. A közlött tömeges adatokon kívül utalni kívá-

nok arra, hogy pl. Szabolcsmegye legmagyarabb megyéink közé tartozik: 138 községe, közül mindenikben magyar dominálja a helyzetet és van kisebb-nagyobb abszolút többségben, egyetlenegy községet Pilist kivéve, hol a magyarság kisebbségben van, mert 885 lakosából magyar csak 278. Hanem azért mégis állami népiskolát, ha már egyáltalán Szabolcsban állítottunk ilyen, nem ide, hanem e megyének két olyan pontjára helyeztük Kis-Várdára, melynek lakosságából 94% és Szt.-Gy.-Ábrányra, melynek lakosságából 74% magyar! És ezt tesszük, akkor, midőn ezrével vannak községeink, melyekben a nem-magyar ajkuak özönének hullámai összeesapnak a szórva-nyosan lakó magyar elem kisebbségei felett és sok helyen már el is mosták azokat! Hát ez csak nem lehet helyes. Állami szempontok által vezérelt országos közoktatási politika más eljárást igényel. Pedig a szabolesi példa nem áll egymagában. Még ugynevezett nemzetiségi megyékben is igen sok helyen (mint ez a mondottakból is látható s a miről esetleg tüzetesebben más alkalommal szólhatok), mellőztük a fontosabb hivatusu pontokat a kevésbé fontosak kedvéért.

Hanem hát a hová eddig az állam népiskolát állított, maradjon meg ugyan, de legalább jövőre, (mert remélhetőleg az állam szükös pénzügyi viszonyai mellett sem fog a mostani létszámmal megállapodni), midőn ide vagy oda állami népiskolákat proponálunk, illetőleg decretálunk, igyekezzünk elkerülni az eddigi hibákat: vegyük komolyabban fontolóra az ethnographiát mert ne feledjük, hogy Magyarország Achilles-sarka éppen az ethnographia!

IV.

Bulgária.*

Az 1877. évi orosz-török háboru több tekintetben igen közélről érdekel minket. Érdekel politikailag azon czélszatoknál fogva, melyek zászlóvivőjeként Oroszországot ismerjük; érdekel a földrajzi közelségnél fogva s érdekel történelmileg is. E háborunak nemesak szintere, de jóformán objectuma is Bulgária: a török birodalom azon része, mely V. István magyar király óta a magyar korona birtokaihoz számíttatott, s mely után a magyar uralkodó még napjainkban is «Bolgárország apostoli királyának» czimezi magát. Es végül érdekel minket Bulgária is, mert annak területén gy, velünk rokon nép: a bolgár alapított államot, még pedig hatalmast, messze-terjedő határokkal; oly államot, melynek hatalmas csapásaitól nem egyszer ingott meg a kelet-római császárság s nincs kétség benne, hogy a byzancezi birodalom bukását nagyban siettette a szomszédban megizmosodott bolgár állam, mely a VII-ik századtól a XV-ikig jelenté-

---

* Megjelent a «Budapesti Szemle» 1877. évi 30-ik és 1878. évi 31-ik számaiban.

keny szerepet játszott Európa keletén, míg aztán az ellenállhatatlan ozmán hatalomnak esett áldozatul.*

Hogy ama bolgár törzs, mely a Volga vidékéről le nyomulva a Duna jobb partján és a Balkán vidékén államot alapított, velünk magyarokkal rokon nép volt, nem szenved semmi kétséget. Bevallja ezt maga Jirecek is, ki különben nagy hajlandóságot érez mindent szlávizálni; bevallja ezt Kanitz is, midőn a hódító bolgárokat «finn-uráli nép»-nek mondja; Hunfalvy pedig kutatásai eredményeként ezt jegyzi meg: ... «azt kell mondanunk, hogy a bolgárság u g o r nép volt, a melyre mind a török, mind a szláv kezdett hatni, míg amaz a volgai ez a dunai bolgárokon győzött.**

Bármily kellemetlen legyen is annak tudata és érzete, hogy a velünk rokon faj a dunai és balkáni vidékek elfoglalása után (678-ban Asparuch vezérlete alatt) alig két század múlva (850 táján, mikor keresztyénné, azaz görögkeleti hitűvé kezdett lenni) már kezdett beleolvadni is az ott talált s meghódított szláv népekbe, ezektől kölesönözvén a nyelvet s ezzel cserébe adván azoknak a maga nevét, mégis büszke öntudattal hivatkozunk a tényre, hogy egyedül az erőteljes bolgárok voltak képesek a Duna és a Balkán vidékein szétszórva lakott, állami szervezetet nélkülöző s arra képtelen szlovén, ánt és más néptörzseket egy néppé s egy állammá összeforrasztani. E munkában kimeríték magukat, elvesz-

* Geschichte der Bulgaren. Von Const. Jos. Jirecek, Prag. 1876. — Donau-Bulgarien und der Balkan. Von F. Kanitz. I. és II. kötet.

** Magyarország Ethnographiája. Irta Hunfalvy Pál — Budapest, 1876.

ték fajegyediségöket, de legalább a saját nevökröl elnevezve egy államot alapítottak, melyet csak is az ozmán hatalom tudott megtörni ; azon hatalom, melynek másfél századig, legalább egy részben magunk 'is kénytelenek valánk meghódolni : mi magyarok, kik a nyugati hatalmas és fejlettebb nemzetekkel diadalmasan tudunk dacolni.

A hódító s államalkotó faj beleolvadt a hódított népelembe. Ennek főoka kétségkívül a shisma fölvetelésben keresendő, melynek nivelláló hatása alatt az ósbolgár elem elvegyült a többi közés. Ha Bulgária közelebb esik vala Róma, mint Byzancz befolyásához ; ha a bolgárok nem a magyarok bejövetele és honfoglalása előtt, hanem azután 50—60 évvel foglalják el Bulgáriát, nagy valószínűséggel lehet állítani, hogy a bolgárok, kivált miután később jelentékeny számu kun is telepedett meg közéjük, megtarthatták volna nemzeti jellegöket, nemcsak, de a bolgár jogar alatt egyesített szláv törzseket is részben legalább fölolvasztották volna önmagokba. Hanem mikor a pápáknak s ezek ösztönzésére a magyar királyoknak eszébe jutott a katholicismus érdekében lépéseket tenni Bulgáriában, akkor már ott erős gyökeret vert vala Method és Cyrill hatása, a görög befolyás és a bogomilok (patarénok) felekezete. Akkor már késő volt. Ha Róma és Magyarország hamarább nyerhet vala befolyást Bulgáriára, ma hihetőleg nem látnók a bolgárokat szövetségben Oroszországgal ; ma hihetőleg nem volna okunk féltékenységgel nézni a bolgárok törekvését. Menynyire más viszonyok volnának most az Al-Dunán, ha a bolgárok és kúnok mostanig megtartva nemzetiségöket, megtartották volna egyszersmind a velünk való rokonság

öntudatát? Mily lényeges különbséget tenne most kelet-Európa politikai viszonyainak alakulására, ha a görög-keleti szláv lakta Bulgária helyét most velünk rokon nép lakná Oláhország és Szerbia között akár török fenhatóság alatt is! De hát a történet fátuma, a kedvezőtlen viszonyok behatása következtében most csak ellenszenvvel tekinthetjük a muszka védszárnyak alá terelt bolgárság törekvéseit, mert azokban a reánk nézve veszélyes pán-szlavizmus terjeszkedését látjuk.

A történelem kalauzolása mellett ki lehet mutatni, hogy azok az erőteljes, férfias bolgár alakok egy része, kiket a lázadásokban látunk szerepelni, az ősbolgárok, kunok és besenyők maradékai. Még nagyobb evidenciával lehet ezt állítani a mohamedán bolgárokról. Ugyanis az ozmán uralom, midőn hatalmát kiterjeszté Bolgáriára is, az eredeti bolgárokat, mint uralkodó és államalkotó fajt, kiváltságos, nemesi osztálynak találta, s ezen osztály, hogy megtarthassa kiváltságos helyzetét, áttért a mohamedán vallásra, épen úgy, mint Boszniában a szláv nemesség. Az ősbolgárok a honfoglalás után megtartották magoknak a kiváltságos, nemesi állást, az ott talált népelemeket pedig magokhoz jobbágyi viszonyba hozták. E szerint csak az u. n. «rāja» egy töredéke tulajdonképen szláv, illetőleg szláv eredetű.

Daczára, hogy az ősbolgár nyelv elenyészett, maradtak mégis egyes szavak, melyek a közös eredetre mutatnak. Ilyen a mai szláv bolgár nyelvben az *o u r* szó, mely annyit jelent mint *u r*, s a bolgár urakról a szláv alattvalók nyelvébe ment által; ilyen a *r u s z á g*, a mi annyit jelent, mint *o r s z á g*. Hunfalvy fölveszi még a bolgár fejedelem tanácsát képező *n a g y b ó l i á s* szót

is (Βολγαδες εἰ μεγάλοι) s azt mondja, hogy ez a magyar jó-bágyokra s a magyar bágy (bagy) talán inkább a bolival, ez lévén töje boliasnak, vehető össze, mintsem a kozár bakkal. E szóra nézve szerény véleményem az, hogy a görög «boliás» s a szláv «boljar-in», a mi nem est jelent, nem egyéb, mint a bolgár szó elferdítése. A bolgárok ugyanis a honfoglalás után kiváltságos, nemesi osztályt képeztek s a meghódított szláv alattvalók ezen osztályt bolgárnak nevezték, a mi népfajt, de egyszersmind társadalmi és politikai osztályt, nemességet jelentett. Így lehet csak megmagyarázni, hogy a bolgárokkal érintkezésben állott és álló népek a nemesség kifejezésére e szót használják (az oroszok-, szláv-bolgárok- és albánoknál: boljar-in, az oláhoknál: bojár, bojer, holott a más szláv népeknél e szó ismeretlen). Végül az ó-bolgár tisztviselők között a kinestárnokot «Buliás Tarchan»-nak hívták, mit Jirecek így magyaráz: «Magyarisch tár: Schatz.»

Az ó-bolgár személy-nevek is, mint: Kurt, Batbaj, Kotrag, Cerig, Tervel, Telek, Cigat, Baján, Umar, Kardam, Kurum, Omartag, Sursubul, Alogobotur, stb. éppen nem hangzanak szlávosan.

Thessalonikai szt. Demeternek a VIII. századból származó életrajzában mondatik, hogy a bolgár fejedlem tanácsosai között oly férfiak voltak, kik görögül, bolgárul és szlávul beszéltek. Ugyancsak e századbéli krónikások még mindig megkülönböztetik a Tervel és Kurum bolgár fejedelmek alatti szláv és bolgár csapatokat.

Még az ó-orosz Nestor sem számítja a bolgárokat a szlávokhoz, hanem egysorban említi a chazarokkal,

magyarokkal és avarokkal, s többi közt ezt írja: «Mikor a szlovén nép a Duna mellett élt, Skythiából, azaz a chazárok földjéről jöttek az u. n. bolgárok, letelepedtek a Duna mentében és zsarnokoskodtak a szlovének fölött.»

Hogy az immár szlávva lett bolgárok között jelentékeny néptöredék van, persze szintén elszlávosodva, a kunokból, azt meg fogjuk látni az alább mondandókból. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a kunok jelentékeny szerepet játsztak a bolgárok történetében: a kunok közül uralkodó is került a bolgár trónra s csakhamar összeházasodtak az uralkodó, szintén ázsiai népfajjal: a bolgárokkal. A kunok emléke fenn van tartva egyes helynevek által is. Így pl. Macedoniában most is egy városnak Kumanovo, egy falunak pedig a Balkáuban Trevna mellett Kumani-te a neve: azonkívül a Kumán tulajdonnév a bolgár nép közt nagy számban fordul elő.

Ezek után szomorú elégtétellel mondhatjuk, hogy a mi a mostani szláv-bolgárban kiváló, figyelemreméltó van: az mind ó-bolgár, kun vagy besenyő eredetű. E történelmi szerepet játszott három népfaj beolvadása, vagy összekeveredése a minden jelentőség és történelmi múlt nélküli szlovénbe: adja a mai bolgárt.

Bulgáriában azon etnographiai tüneménynyel találkozunk, mely mintegy kétszáz évvel később az orosz szlávoknál is ismétlődött. Ott is egy maroknyi skandináv varüg sereg az egyenetlen és szélszórt törzseket egyesítve, azokat állami organismushoz szoktatta, az államnak nevet adott s maga abban aztán elenyészett. E két példa igen élénken illusztrálja a szláv faj államalkotási képességének hiányát, vagy legalább is jelentékeny gyön-

geségét. — És most e pár bevezető sor után térjünk át in medias res.

* * *

Tulajdonképeni feladatunk csak a bolgár honfoglalással kezdődik. — A bolgárok 407 tájban keltek át először a Dunán, de a góth Theodorik visszaverte őket. Később a góthok elvonulása után ismét Thráciát kalandozták be 493-ban; 499-ben újból meglátogatták a dunántúli tartományokat. A byzancezi írók 535-ben Vulgernek és Drongónak nevezik a pusztító bolgárok vezéreit, kiken többi közt a keresztyénné lett hun Akum római vezér győzedelmeskedett. A bolgárok nemesak magokban, hanem a hunokkal s szlávokkal egyesülve is meglátogatták a római földet.

Zabergán vezér 559-ben, hún, bolgár és szláv csapatokat egyesítvén maga alatt, Konstantinápolyt is megszállotta s csak Belizárnak sikerült megmenteni a várost a bukástól. A bolgárok már 558-ban hódolának az avar khágánnak és saját fejedelmekkel úgy álltak szövetségben az avarokkal, ezek khágánjának felsőbbsege alatt, mint az előtt a góth és gepid fejedelmek Attila alatt.

Már az avaroknak itt Magyarországon alapított uralma korában úgy találjuk, hogy a bolgárok két helyen laktak nagyobb tömegben: a Don vidékén, eredeti fészkekben és a mai Magyarország dunántúli részében, tehát a régi Pannoniában. A jó egyetértés azonban az avarok és bolgárok közt Baján avar fejedelem halála után véget ért s 630 tájban a két nép közt viszály tört ki a főhatóság miatt. Végre az avarok győztek s 9000 bolgárt üztek ki Pannoniából feleségestől, gyermekestől. Ezek Dagobert

frank királyhoz folyamodtak lakhelyért, de a bajorok által álnokul fölkonczoltatott nagyobb részök, a megmaradt 700 ember Altizeus vagy Alzekus vezérlete alatt Grimoald longobárd király által déli Olaszországba telepített.

Másfelől byzancezi irók szerint Kubrát, az onogur bolgárok fejedelme 634 körül föltámadt az avarok fejedelme ellen s annak népét ottani hazájából kiszorította. Heraclius byzancezi császárhoz követet küldött aztán s azzal szövetségre lépett, melyet élete végeig meg is tartott. Kubrát és népe lakott a Fekete és Maeotis tenger fölött a Volga és Don között.

Ezekből látszik, hogy e korban a bolgárok két helyen laktak — egymástól meglehetősen távol. A Don melletti bolgárok a byzancezi császárhoz, a pannoniabeliek a frank királyhoz folyamodnak. A keleti bolgárok az avarokat üzik ki hazájokból, a nyugatiakat, megfordítva, az avarok szorítják ki. A miből az következik, hogy keleten számosabbak voltak, mint nyugaton.

Kubrát halála után ennek öt fia, atyjok tanácsa ellenére, elváltak egymástól. A legidősb, Balbajas, az örökölt apai földön maradt; a második, Kotrág, átköltözvén népével a Dónon, ennek jobb partján telepszik meg, szemben az elsővel; a harmadik, Asparuch, még inkább nyugatra jöven, a Deneperen és Neszteren átkel s megszáll az Algus mellett a Dunától éjszakra; a negyedik és ötödik még a harmadiknál is tovább költöznek a Duna mentén nyugat felé, úgy hogy a negyedik Pannoniában az avar khágán hatósága alatt marad, az ötödik pedig Pentapolit Ravenna alatt foglalja el egy keresztény király alatt. Ekkép meggyöngyülvén a bolgár hatalom, a kozárok

adófizetővé tették Batbajást. Asparuch ellen Konstantin Pogonotus szállt síkra, de eredménytelenül, sőt Asparuch átkelt a Dunán (678—79.) s meghódoltatá a III—VII. század folyamán oda telepedett szláv s más autochthon, thrák-illyr néptörzseket (wlachok, albánok). És ezzel eljutottunk volna a bolgár honfoglaláshoz a Duna s a Balkán vidékén.

A kis, de hős és harcziás bolgár csapat új, friss életet lehel a bolgár jogar alatt egyesített, előbb laza összeköttetésben élt népségekre. Bulgária határai időről-időre mind messzebb terjesztettek ki. És itt, mielőtt a bolgár történelem részleteibe átmennénk, helyén levőnek tartjuk, megfelelve a kérdésre, meddig terjed hát Bulgária, megállapítani ennek történelmi határait.

Már I. Assan és Péter bolgár fejedelmek egész Szerbiség kalandoztak hadaikkal. Kaloján (Kalo Johannes) Bolgárország határait közel Konstantinápoly és Szalonikiig és mélyen Macedonia bensejéig toltá előre. II. Assan János alatt (1218—1241.) érte el a tirnovai birodalom kiterjedése a tetőpontot, de fia már elveszték az újonnan hódított területeket. Konstantin elfoglala ugyan még egyszer Felső-Macedoniát, de csak rövid időre. Utána egy bolgár uralkodó sem volt képes Bulgária határait e vidékre kiterjeszteni.

Az északi határt a Duna, a keletit a Fekete tenger képezte; a déli határ igen gyakran túlterjedt a Balkánon és a Sredna Gorán. Nyugaton az Assanidák Kalojántól Konstantinig bírták Belgrádot és Branicsevo. Kaloján alatt (1197—1207.) a bolgár határőrök a magyar Keve (Kubin) várral szemben és tőszomszédságában, a később Smederevo helyén foglaltak állást. Ugyan e fejedelem

alatt Bulgáriához tartozott Pristina, Skopje, Velbuzsd és Nis. (Ez utóbbi város 1241 után a szerbek hatalmába került.)

A XIII. század elején a bolgárok nyugaton határosak voltak délfelé a szerbekkel, éjszakra a magyarokkal. Kik sokáig bírták a macsói bánságot. Braniesevo elvesztése után csak a szerbek voltak határosak a bolgárokkal. Azontul ez oldalon változatlanul maradtak a határok az ozmánok betöréséig. A XIV. században a szerb-bolgár határ kiinduló pontja körülbelül Orsovánál volt. Végig vonult a Timok völgyön, a Kunovieza szoroson (Pírot bolgár, Nis szerb kézben volt), kiterjedt a Sucha-Planináig Snegpoljeig (Trn mellett) s a Struma folyóig, mely határfolyót képezett. Velbuzsdban szerbek, Stobban a Ryla-torkolatnál bolgárok uralkodtak.

Mesembria és Anchiolos tengerparti városok, valamint a szomszédos terület a tenger és a Tundzsa közt Aitos, Rosokastron (Kazanlik), Diampolis (Jámboli) városokkal sat. folytonosan Eris almái voltak a byzanceziak és bolgárok között. Philippopol (bolgárul Plovdiv) a XIII. század első felében jobbra bolgár kézben volt: később 1322-ben II. Terteri rövid időre, 1344-ben pedig Sándor tartósan hatalmába kerítette azt. A Rhodopé várai nevezetesen Csepina és Stenimachos (Stanimaka) miatt sokat hadakoztak a bolgárok s azokat a byzanceziakkal fölváltva bírták.

Ezekből látszik, hogy Asparuch honfoglalása óta az ozmán uralomig inkább csak a Duna és a Balkán közti terület Viddintől (Bdyn, magyarul Bodony vagy Bődön) a Fekete tengerig (veleértve a mostani Dobrudzsát is) maradt állandóan a bolgár uralkodók hatalmában. A balká-

non tuli acquisitiók és határok mindegyre változtak, majd kijebb, majd beljebb tolattak.

* * *

Asparuch (ki 640—700-ig uralkodott) elfoglalván a dunai tartományt, Moesiát, a byzancezi birodalommal folytatott szakadatlan harcoknak nyitotta meg korszakát. II. Justinian császár a bolgárokkal kötött szerződésben kénytelen volt lemondani azok javára Moesiáról, Thraczia fejében pedig évi adófizetésre kötelezte magát, s midőn ez megtagadta a tributumot, a bolgárok Macedoniában egy nagy csatában szétverték a görög sereget, úgy hogy a császár is csak nagy nehezen tudott megmenekülni.

Asparuch utóda Tervel (700—720) legfőbb támasza volt a tróntól megfosztott s a Krimbe száműzött II. Justiniannak, ki száműzetése helyéről a bolgárokhoz menekült. Tervel által a legnagyobb vendégszeretettel fogadtatott, miért is Justinian gazdag ajándékokkal és «caesar» czimmel látta el Tervelt, ki aztán visszasegíté trónra a byzancezi császárt, de midőn ez, mint rendszeren a görögök szokták, megszegte a szövetséget s a békét, a bolgárok 707-ben tönkre verték hadseregét a tenger partján.

Az ez utáni évek jobbra polgárháboruban folytak le Bulgáriában. Az erőszakkal trónra jutott fejedelmek egymást követték és üldözték — a Duló uralkodó család kipusztítása után. Így következett a trónra Kormisos (az Ukil családból), Telecz (az Ugain családból), Baján (ki nem tévesztendő össze a VI-ik században élt hasonnevű avar chagánnal), majd Umár, Cerig, más néven Telerig, ki 777-ben Byzanczba menekült, hol megkeresztelkedett

és összekelt egy császári hercegnővel. Ennek utóda volt Kardam, ki négyszer verte meg a kiskorú VI. Konstantin seregeit Felső-Thrácziában s a byzancezi császárságot újra adófizetővé tette (791—797). Most Kurum, egy fáradhatlan s legyőzhetetlen harcász lépett a bolgár trónra. Uralkodása szakadatlan harcokban telt le. Csapatái rettenetes mészárlások után elfoglalták Szófiát, mely addig görög uralom alatt állt. Nagy Károly megdöntvén az avar birodalmat (796), a bolgárok határosokká lettek a frankokkal, kiknek éjszakról Nagy-Morvaország volt a szomszédjuk. Az avarok egy része a frankoknál keresett menedéket az ellenük elkeseredett szlávok ellenében, másik része pedig bolgár szolgálatba lépett s bolgár földön meg is települt. Kurum új és hatalmas hadjáratra készült Byzancez ellen, roppant sereget gyűjtött össze bolgárok, avarok és szlávokból, de egész váratlanul meghalt vértolulásban 815-ben. Őt követte a trónon Dukum, ezt pedig Omartág. Utóbbi alatt viszályok támadtak a bolgárok és a szomszédos frankok között a határok miatt. A bolgárok a Dráván fölfelé nyomulva, elfoglalták Pannoniát, s az ottani szlávokat bolgár hatóságok alá rendelték. De itt uralmuk csak rövid ideig tartott. Csak Sirmiumnak a Száva és Dráva torkolata közti szöglete, meg Magyarország keleti része maradt a bolgárok hatalmában, míg megérkeztek Ázsiából a magyarok. Omartág három fiut hagyott hátra, kiknek nevei: Nravota vagy Voin (Bévecz), Zvinicza és Malomir. (Tehát már egészen szláv hangzású nevek, bár a Voin emlékeztet némileg Vajkra (Bajnok). Omartágot a trónon Malomir követte.

Itt egy új korszak kezdődik a bolgárookra. Midőn

Asparuch Moesiába betört, a kereszténység már nem volt ismeretlen e vidéken. Már akkor voltak, bár kevés számmal, templomok és papok. Kurum pedig megtöltötte országát keresztény foglyokkal, thráciai szlávokkal és rumunyokkal, kik közt papok és püspökök is voltak. Ezek aztán még inkább terjeszték a kereszténységet. Midőn Omartág észrevette, hogy a kereszténység napról-napra terjed s félelmissé lesz a pogányságra nézve, Mamel adrinápolyi püspököt más három püspökkel és 374 keresztény fogollyal egyetemben kivégeztette, de az üldözés, mint másutt is, nemcsak nem ártott a kereszténység ügyének, sőt még előmozdítá annak terjedését.

A most következő bolgár fejedelem, Boris (852—888), Zvinicza fia, belátta, hogy országát nem tarthatja fenn a szomszédos frank, morva és byzanczi keresztény államok között, ha népét nem téríti a kereszténységre. Ő is, mint Szt. István magyar király s az orosz Vladimir, politikai okokból vette föl a kereszténységet. Bulgáriában éhség ütött ki s ehhez járult még az is, hogy Boris háboruzott II. Mihály byzanczi császár ellen s néhány harcztéri siker után maga nyújtott békejobbot a görögöknek, mit ezek elfogadván, Boris fölhasználta az alkalmat, hogy a keresztiséget Byzanczban vegye föl. Ez még is történt. Maga a császár lett keresztatyja Borisnak, ki a keresztiségben Mihály nevet kapott. Ez alkalommal lettek keresztényekké a bolgár úrak is, a bojárok. Boris e hadjárathól visszatérve, tüzzel-vassal terjesztette országában a kereszténységet s éppen a kereszténység fölvétele miatt föllázadt nemességet és népet iszonyu kegyetlenséggel verte le.

De Boris nem sokára Rómához fordult és pedig

leginkább azért, mert a görögök még azt sem akarták megengedni, hogy a bolgároknak bár csak egy saját püspökjük legyen. Boris követei 866-ban érkeztek a pápához s kéréseiket 106, jobhára igen naiv kérdésben foglalták össze (pl. szabad-e nekik lábravalót viselni). Azonban egyik pontra, hogy vajjon van-e a bolgároknak joga külön patriarchára, a pápa kitérőleg felelt s azt mondta, hogy egyelőre csak két püspököt küld a viszonyok tanulmányozására. Ugyanazon év novemberében meg is érkezett a két püspök Bulgáriába, hol a római ritust hozták be: Boris pedig azonnal kikergette a görög papokat s bolgár érseknek kívánta Formosus püspököt, de erre II. Adorján pápa személyes tekintetéből nem akart ráállni. Boris ekkor Marinus diakont jelölte ki az érseki székre, de a pápának ez sem tetszett s Sylvestert nevezte ki Bulgária érsekévé. Ez pedig Borisnak nem tetszett, ki azt el is kergette s bele unván a sok huzavonába, ismét Byzancez felé fordult s titokban kibékült a görögökkel. Így hiúsult meg csupa személyes tekintetéből egy igen fontos ügy: így nyert Byzancez döntő súlyt Bulgáriában vallási, egyházi s azzal egyszersmind nemzeti-ségi tekintetben is. Nevezetes forduló pont ez. Ha sikerült volna Bulgáriát a katholicismusnak megnyerni! És mily könnyű volt az alkalom! A fennebb említett 106 kérdésből jirecek azt a meggyőződést meríti, hogy akkor «az uralkodó nem szláv nép még nem volt összeolvadva a meghódított szlávokkal!»

A konstantinápolyi zsinat (870) a pápai legatus minden kifogása ellenére kimondotta, hogy a bolgár érsek a konstantinápolyi patriarcha alá tartozik. A ravasz és számító görögök annyira kitüntették a bolgár érseket, hogy

első helyet adtak neki a konstantinápolyi patriarcha után.

Boris után, ki maga kezdi meg a bolgár nemzeti szentek névsorát, legidősb fia, Vladimir következett a trónon, kinek nevéhez azonban semmi kiváló esemény sem fűződik.

Valamennyi bolgár uralkodó közt legjelentékenyebb Boris második fia, Simon (893—927), ki 913. és 917-ben a görögök ellen vívott győzelmes nagy csatái által annyira kiterjeszté Bulgária határait, hogy Konstantinápoly és néhány tengerparti város kivételével majdnem az egész Balkán-félsziget az ő hatalmában volt. Ekkor Bulgária határai Mesembriától a Pontus mellett Drinápolynál a Rhodopeig húzódtak el. Macedoniának csak tengerparti része maradt a görögök kezében. A déli határok az Olymptól kezdve a Kalama-torkolatig mentek Korfuval szemben, a tengertől a tengerig. A Szerbia felőli bolgár határt képezte az egyesült Drim folyó, a fehér Drim és az Ibar. Innen kezdve a Szávaig terjedt a bolgár határ.

Ily sikerek után nem lehet csodálni, ha Simon fölvette a czár czímet. (A «bolgárok czárja és a görögök uralkodója»-nak nevezte magát.) De a czári koronát nem Byzanczból, hanem Rómából kapta. Hogy a czári méltóság (a latin caesarból) teljes legyen, Simon a bolgár érsekséget patriarchatussá emelte. A czár Nagy-Prezlavban székelt (a mai Preslava falu, törökül Eski-Stambul), a patriarcha pedig Drsterben (Szilisztriában). Simon négy fiút hagyott hátra: első nejétől Mihályt; második nejétől (Sursubul György bojár nővérétől) Pétert, Jánost és Benjanint, vagy Bojánt.

A hatalmas Simont fia, Péter (927 - 967) követte a

trónon; méltatlan utóda apjának. Míg Simon a hatalmas államalapító és kiterjesztő fejedelmek sorába lépett, Péter a bolgár szentek és remeték számát szaporította. Bulgáriára egyvégzetesebb lépés, a mit Péter tett, az, hogy Byzánuszban nagy pompával tartá menyegzőjét Mariával, Román császár unokahugával. E görög ezáriezával kezdődik a görög befolyás még nagyobb mérvben Bulgáriában. Az inaugurált új irány visszatetszett a bolgár uraknál. 963-ban a firnovói Sismán bojár fel is lázadt, hogy megtörje és kiirtsa a byzáncezi befolyást, de seregei szétverettek, úgy, hogy kénytelen volt a nyugoti tartományokba visszahuzódni, melyeket aztán el is szakított a keletiek-től. Ily módon Macedoniában és Albániában I. Sismán ezár alatt új bolgár ezárság támadt s a bolgár birodalom két részre, keletire és nyugotira oszlott. E bajhoz járult még a bogomilok (patarénok) felekezetének rohamos terjedése. A délszlávok története öt századon át elválaszthatatlan összefüggésben áll a patarén mozgalommal. E felekezet, mely többi közt ascetikus, szigorú erkölcséről ismeretes, egész déli és közép Európát behálózta volt a közép-korban. Összeköttetései Bulgáriától Toulouseig terjedtek. A felekezet tanai közt kárhoztatta a házasságot, halálbüntetést, háborút (mellözve itt theologiai alaptételeit); Bulgáriában azt tanította a népnek, hogy ne teljesítse a szolgálatokat urainak: üldözte, megvetette az orthodox papságot stb. Tehát hit tekintetében is két ellenséges táborra szakadt Bulgária népe, mely csak előbb Simon alatt egy tekintélyes országban egyesítve volt. A bogomilok számukra s népszerű tanaikra, az orthodoxok a ezárra és a hatalmas clerusra támaszkodva üldözték egymást kölcsönösen. E belső politikai és egyházi meg-

hasonlások, surlódások, természetesen meggyöngítették Bulgáriát s a bogomilok műve jelentékenyen előkészítette az ozmán hódítást.

Följegyezzük azt is, hogy Péter uralkodása alatt a magyarok ötször csaptak át bolgár területeken a görög tartományokba s tüzzel-vassal pusztíták azokat. A byzáncezi trónra Nikephoros Phokás ült 963-ban, ki elhatározta meghoszulni a bolgárokon Simon győzelmeit, sőt egészen meghódítani Bulgáriát. E végből szövetséget kötött Svjatoszláv orosz fejedelemmel, ki aztán 10,000 főnyi sereggel (967. aug.) be is tört a mostani Dobrudsába s csakhamar bevette Szilisztriát. (Ez volt az első orosz invázió Bulgáriában.) Időközben kibékült a görög és bolgár uralkodó s ez utóbbi kezesekül két fiát, Borist és Románt Byzáneczba küldi. A jövő év tavaszán az oroszok is kivomáltak önkényl, mert híret vették, hogy a besenyők estrom alá fogták Kiewet. A bolgár hercegeknek Byzáneczban lételet arra akará felhasználni Dávid, I. Sismán utóda Nyugot-Bulgária trónján, hogy egyesítse a maga uralma alatt újból a ketté szakadt országot, azonban tervét meghiúsítá II. Boris.

969 nyarán Svjatoszláv újra betört Bulgáriába, most már nem mint a byzánceziak szövetségese, hanem a saját szakállára. Célja volt elfoglalni Bulgáriát, melyet a maga országánál sokkal szebbnek, gazdagabbnak és virágzóbbnak ismert föl. (Tehát már ezelőtt 800 évvel is vágyódtak az oroszok Bulgária birtokára.) Szerencsés harcok után foglyúl ejtette II. Borist, elfoglalta ennek fővárosát, Nagy-Prészlávot, s ez utóbbi helyen a kincsek és a fogoly ezár őrizetére egy tekintélyes számú csapat-tal hátrahagyva az öreg Svenáld waräget, maga folyto-

nos harcok között átkelt a Balkánon (ez volt az első orosz átkelés a Balkánon), rettenetes vérengzés után bevette Philippopolt (970) s a görög határoknál jelent meg. A görög trónon ekkor a harcziás örmény, Zimiscecs János ült, ki 971 tavaszán Drinápoly felől átkelt seregével a esodálatos módon fődözetlenül hagyott Balkán szorosokon (Abdul Kerim is Svjátosláv példáját követte), ostrom alá fogta az orosz őrizet alatt hagyott Preslavot, azt bevette, az orosz katonákat lekonzultatta s II. Borist családjával együtt kiszabadította az orosz fogságból. E közben Svjátosláv is visszatért a Balkánon túli kalandozásaiból s Szilisztriában elsánczolta magát, hol mérszárlása és hajmeresztő kegyetlenségei által nagy elögületlenséget keltett a bolgárok között. (A muszka humanismus tehát már régi keletű. Kár, hogy elfeledték a bolgárok.)

A byzancezi sereg ápril 23-ikától július 22-ig ostromolta Svjátoslávot Szilisztriában, mikor aztán az oroszok egy kétségbeesett kirohanása visszaveretvén, kénytelenek voltak békét kötni s hajókon visszavevni a Duna bal-partjára. Svjátosláv nem látta meg löbbé hazáját, mert a besenyők által üzetve, veretve, a Deneper hullámaiba fült. Koponyáját Kurja besenyő fejedelem ivóserlegnek használta.

Zimiscecs kivervén az oroszokat, nem adta vissza Bulgáriát II. Borisnak, hanem bekebelezte a byzancezi császárságba. jöllehet az egész hadjárat alatt mindenütt úgy viselte magát, mint «Bulgária megszabadítója az oroszoktól». (Úgy látszik a modern diplomátia fogásai már ekkor is ismeretesek voltak. Most meg II. Sándor nevezi magát «Bulgária felszabadítójának a török járom alól». Vajjon nem lesz ő is olyan szabadító, mint Zimiscecs?)

II. Borisnak nyilvánosan kellett levetni a czári insigniákat: arannyal, gyönggyel diszített bíbor tiarát, a bíbor palástot és a vörös lábbelit. Kárpótlásul kapta a «birodalmi magister» czímet. Öccse, Román, pedig megfélemlített.

Igy lön görög hódítmányú 300 éves fennállása után a duna Bulgária (a régi Moesia). Simon monarchiájának csak nyugoti részében tartotta fenn magát a Sismanidák dynastiája, ez is csak igen rövid ideig. I. Sismaniát Sámuel (976—1014) követte a trónon. Országának súlypontja Makedoniában volt. Székhelyét majd Szófiába, majd Moglenába, Vodenbe, Prespába, végül Ochridába tette át. A czári koronát Sámuel is épp úgy, mint Simon, Rómából kapta. Egyházilag az egyesülés azonban még ez alkalommal sem jött létre. A byzanci trónon II. Bazil ült, egy 25 éves fiatal ember, ki Zimiscees példáján lelkesülve, elhatározta, hogy nyugoti Bulgáriát is a byzanci birodalomhoz csatolja. 40 évig folyt a harc a két állam között, változó szerencsével s a görögök részéről embertelen kegyetlenséggel. II. Bazil pl 15.000 fogoly bolgárnak kiszúratta a szemét, minden száznak meghagyott egy-egy felszemű vezetőt s úgy küldte vissza a foglyokat Sámuelhez Prilepbe, ki e szörnyű embertelenségen felháborodva, meghalt. (É kegyetlenségért kapta Bazil a «Bulgároktónos»: bolgárölő melléknevét.) Még csak négy évig élte túl a szétszaggatott Bulgária Sámuel halálát. Utána fia, Gábor-Román és unokája János Vladiszláv viszálykodtak a trón fölött, megkönnyítvén a görögöknek a hódítást. A bolgár várak és erődök egymásután kerültek a görögök kezére. Végre elesett a főváros, Ochrida is, melynek kincstárában a görögök sok pénzt, gyönggyel

diszített koronát, aranynyal gazdagon himzett ruhákat és száz mázsa aranyat találtak. Az arany a byzancezi zsoldosok zsebébe folyt, a bolgár nemesség pedig megtartá kiváltságait s azokhoz még byzancezi címeket is kapott. Így lön vége Nyugat-Bulgáriának is (1018). Most már Byzancez ismét fővárosa lön az egész Balkán-félszigetnek a Szávaig.

Kezdődött tehát a byzancezi uralom és tartott 168 évig az egész bolgár területen. Mindjárt kezdetben meg lön ez uralom nehezítve. A XI-ik század csaknem folytonos lázadásokban s azok leverésében telik le. Az elégtelenséggel szaporodott a bogomilismus száma is. E bajokhoz járult a besenyők és kúnok betörése is. Előbbiekkel 1018—1054-ig harcoltak a görögök. Tyrák chán, a besenyők fejedelme, fölingerelve az által, hogy a görögök támogatták ellenében a fölkelt besenyő főnököt, Kezent, 80,000 emberrel betört Bulgáriába. Konstantin Arianites és Basilios Monachos görög vezéreknek nagy munkájába került leverni a besenyőket, de végre levertek s a fogoly besenyőket Nis, Szófia és Oucepolje vidékeire telepítették le. — Pár év múlva 1065-ben 60,000 kún tört Bulgáriába. De ezek is leverettek: a kún foglyok pedig Makedoniában lőnek letelepítve. A dunamenti bolgár felkelők és a föllázadt bogomilok főnökei egyetértésben álltak a kúnokkal és besenyőkkel. 1087-ben az elégtelenség által behiva Czelgu khán 80,000 besenyővel és kúnnal Thrácziaiba tört. A görögök csak 1091-ben voltak képesek leverni Levunonnál, a Maricza torkolata mellett a kellemetlen vendégeket s a besenyő és kún foglyok egy része Moglenában telepítették le, a többi lekövezoltatott. 1122-ben kelték át a besenyők utoljára a

Dunán. Berrhoea (a mai Eszki-Zágra) mellett Thráczia-ban leverettek s többé nem háborgatták Bulgáriát, hazájokat a kúnok foglalták el. (A besenyők nevét következő helynevek tartották fenn: a Dobrudsában a Duna mellett Pecseneğa falu, a bolgár Morava partján Leskovác mellett Pecseneveza, a szófia-berkoviczai úton Pecsenszko Brdo stb.)

Hová tovább mind vészterhesebb napok nehezültek a byzáncezi birodalomra, melyet minden felől veszedelem fenyegetett, kívülről is, meg benn is. III. Béla magyar király elfoglalta Branicsévet, Nist és Szófiát s szövetségese, a szerb nagyzsupán, Nemánja István mind beljebb terjeszkedett a byzáncezi területre. Hogy jó viszony és béke létesüljön a görög és magyar udvar között, II. Izsák nőül vette III. Béla leányát, Margitot. Azonban a görög adószedők oly hallatlan zsarolásokat vittek végbe, hogy ezt az elégtelenség felhasználták a lázadás zászlójának kitzűzésére. A mozgalom vezetői és indítói Péter és Assan János testvérek voltak, az ó-bolgár uralkodók utódai, Tirnovóból, a Sismanidák fészkeből. Péter azonnal ki is kiáltatott a bolgárok és görögök ezárjának s Tirnovóban új érsek neveztetett ki, teljesen függetlenül a konstantinápolyi patriarehától. A fölkelés rohamosan elharapózott, mind a mellett annak vezetői a görögök által szétveretve, ismét a Duna balpartján lakó kúnoknál kerestek menedéket. Meg is kapták. Péter nemsokára hatalmas kún sereggel tért vissza s hogy sikerült ismét új életre ébreszteni az eltaposott Bulgáriát, ezt majdnem kizáróan a kúnok segítségének köszönhetik a bolgárok. A bolgár és kún seregek egész Szeresig kalandozták be a byzáncezi birodalmat, három nagy görög sereget vertek szét útjok-

ban s már Byzáncz falai alatt állottak, hol csak a waräg csapatok voltak képesek fentartani a rendet. Péter, Assán János s Kaloján (1197—1207) gyorsan követték egymást az újra felállított bolgár trónon — szoros szövetségben a künokkal. (Az utóbb nevezett uralkodónak neje kün nő volt.) E szövetség segélyével terjeszté ki ismét Kaloján Bulgária határait azon pontokig, melyeket fentebb jeleztünk.

E közben Imre magyar király Szerbiába tör, elmozdítja Istvánt, Nemánja fiát s helyébe Vulkánt ülteti, maga pedig fölveszi «Szerbia királya» czímét, a bolgár fejedelmet, Kalojánt pedig bitorkónak nyilvánítja, a ki jogtalanul birtokolja a tartományt, melyet III. Béla hozományúl adott leányának, Izsák császár feleségének. Erre Kaloján azzal felelt, hogy kün csapatokkal elpusztította a magyar vazallus: Vulkán földét, de a magyarok azzal torolták vissza, hogy a Morava-völgyben öt püspökséget foglaltak el.

Byzáncz 1204. ápril 13-án a latinok hatalmába került. Kaloján ezeknél kereste ezári méltóságának elismertetését, de csak megalázó visszautasítással találkozott, kijelentetvén neki, hogy jogtalanul bírja a görög birodalomtól elszakított országrészeket. Azonban III. Inceze pápa követe, Leo bibornok 1204. nov. 7-én Tirnovóba érkezett, magával királyi koronát hozván, melyvel másnap Kalojánt meg is koronázta: Vasil tirnovói érseket pedig bolgár primásnak avatta fel. Kaloján a maga számára ugyan ezári koronát, Vasil számára pedig patriarcha czímet kért a pápától, de ez csak «regium diademát» küldött neki, a patriarcha czímet azon kijelentéssel kérülte ki, hogy hisz' az és a primás czím egyet jelent. Mind az által Kaloján ezárnak, Vasil pedig patriarchá-

nak ezímezte magát. Mint Jirecsék megjegyzi, ez az unio sem volt semmi befolyással az egyházi ügyekre, rítusra, dogmára. Újra egy elszalasztott jó alkalom, tekintve, hogy a bolgár fejedelem Magyarország és a «latin császárság» által szorongatva volt. A latinokat a kín sereg Kotzas vezérlete alatt Drinápolynál 1205. április 15-én egy fölötté véres ütközetben szétverte. Balduin latin császár bolgár fogságban megöletett. Fellázadtak a bolgár-kín uralom ellen a görögök is, kiket Kaloján vadállati kegyetlenséggel kezelt fel, azzal dicsekedve, hogy megtorolja II. Basil császár vérengzéseit, s ha ezt «bolgár-ölőnek» hívták, maga a «görög-ölő» címre tart számot. Kalojánt egy kín vezér Szalonika ostroma alatt szúrta le 1207-ben: özvegye Kaloján unokaöcséséhez, Borilhez ment nőül, ki erőszakkal a trónra vetette magát (1207—1218). A törvényes trónörökös Assan János és fivére Sándor, Oroszországban kerestek menedéket.

Henrik latin császár a jó szomszédság kedvéért Borilnak szépségéről híres leányát, Máriát vette nőül. Boril már nem is lehetett többé veszélyes Byzáncre, mert Assan János egy hatalmas orosz sereggel (ez a harmadik orosz expedíció Bulgáriába) visszatérvén, Tirnovóban ostrom alá fogta Borilt, ki kézre kerülvén, lünettetésül szemétől fosztatott meg.

II. Assan János (1218—1241), hogy barátságos viszonyokat biztosítson országának nyugot és kelet felől, mindjárt trónra lépte utáni évben nőül vette II. András magyar király leányát, Máriát, s a magyar király viszont Róbert latin császárnak volt a sógora. Azonban a byzanceziakkal nem tartott sokáig a jó viszony. Theodorosz megszegvén az Assannal kötött szövetséget és béke-

szerződést. Assan területére tört. A két sereg 1230-ban Klokočnica falunál a Maricza mellett csapott össze. Assan a megszegett szerződés szövegét lándzsára tűzve vitte elől a sereg élén. A csatát 1000 kún harezos nyitotta meg. Theodor legyőzött s foglyul esett. Assan a közönséges foglyokat szabadon bocsátotta, a császárt s az előkelőket pedig fogságban tartotta. Emberséges, szelíd bánásmóddal mindenütt megnyerte magának Assan a görög alattvalókat, kik különben hajdan bolgár alattvalók voltak. Harez nélkül Assan kezébe került Drinápoly, majdnem egész Makedonia és Albánia Durazzoig. Így tehát a bolgár szlávok ismét egy jogar alatt voltak egyesítve, mint Sámuel idejében. Assan országának határait három tenger mosta. A dunai Bulgárián kívül magában foglalta Branicevot és Belgrádot, Nist, Velbuzdot (Kösztendil), Thracziát Didymotichonnal és Drinápolylyal, egész Makedoniát: Seres, Skopje, Prilep, Devol és Ochrida kerületeit, aztán Albániát Durazzoig.

Assan János székvárosává Tirnovot tette, melyet fedelmi bőkezűséggel szépített és rendezett: várkastélyt, székesegyházat (most mecses) épített és erődítményekkel vette körül. (Az oroszok a jelen hadjáratban, miután átkeltek a Dunán, Tirnovóban kezdték meg Cserkászki herceg vezetése alatt Bulgária újjá szervezését, s hogy ez éppen e városban és nem másban történt, mutatja, hogy az oroszok ezt azon politikai számításból tették, hogy a bolgároknak fölébresztve történelmi emlékeiket «az ősi bolgár «zári városnak» az új szervezet központjává tételével őket annál könnyebben rábírhassák a portától való elszakadásra.)

Följegyezzük még, hogy IX. Gergely pápa 1238-ban

felszóltotta IV. Béla magyar királyt s a bizánczi császárt is, hogy keresztet hadjáratot indítsanak Assan ellen, ki vouakodik a kath. egyházhoz csatlakozni.

De közelegtek a tatárok. Újra számos kún vándorolt ennek következtében Bulgáriába; másik részek tudvalevőleg Magyarországon telepedett meg. II. Assan János 1241-ben halt meg. Az assanidák közt ő volt a legnagyobb és Simon mellett a legjelentékenyebb bolgár uralkodó.

Utóda, fia, a magyar királyleánytól született I. Kálmán (1241—1246), egy kilencz éves gyermek, ki helyett gyámjai kormányozták az országot, mely csakhamar ismét hányatlásnak indult. Kálmán után ennek fivére, a szintén kiskorú Assan Mihály (1246—1257) következett, kit Tirnovó mellett saját unokatestvére, II. Kálmán ölt meg több tirnovói polgárral szövetségbe. Thrácia és Makedonia ismét Byzanczhoz került. II. Kálmán igen rövid ideig uralkodott. Benne kihalt az Assanidák utolsó férfi sarjadéka. A bolgár trón megürült ismét.

A hatalmat a szerb Konstantin (1258—1277) ragadta magához, s hogy az öröklés színét adja erőszakos lépésének, nőül vette Laskaris Tódor leányát, II. Assan unokáját s fölvevé az «Assan» melléknevet. Konstantin azzal kezdé uralmát, hogy betört csapatával a szörényi hátságba, tehát magyar területre s azt pusztította (1260), míg Lörincz mester egy kis sereggel (a nagy sereg Ottokár ellen hadakozott) rajtok esapott, szétverte a bolgárokat s ijesztő példaképen a foglyok közül többeket felakasztott a Duna partján. 1260—1264-ben István kir. herceg, ki Erdélyt kormányozta, öt hadjáratot viselt a bolgárok ellen, kettőt maga személyesen vezetett. A magyar

seregek Tinovo faláig nyomultak előre s azonkívül István egy másik sereget «contra Paleologum imperatorem Graecorum» küldött s midőn 1270-ben V. István név alatt a magyar trónra lépett, «Bulgária királyának» ezímezé magát, mely ezímet atyja, IV. Béla csak igen ritkán használt. Innen kezdődik a magyar korona igénye Bulgáriára.

Az országban bátor és merész férfiak ragadták meg a lázadás zászlóját és törekedtek a trónra. Ilyen az Ivajló nevű bolgár kalandor (1277—1279.). Byzancezból is lépett föl egy trónkövetelő III. Assan név alatt; de nem ért célra. A pártusáknak vége az lett, hogy I. Terteri György (1280—1292.) ragadta magához a hatalmat, egy előkelő kün törzsfőnök, ki a legfőbb családokkal rokonsági viszonyban állott s egy új dynasztiának vetette meg alapját. Ugyanekkor Vidinben s egész Nyugat-Bulgáriában Sismán herceg uralkodott, a hasonló nevű bolgár uralkodó család egy késő utóda női ágon, a balkáni vidékeken pedig az orosz származású Svetszláv, kit a magyarok is pártoltak, vetette föl magát uralkodónak. Ezekhez járul Nogaj tatár khán invasiója is, ki Smileczet ültette a bolgár trónra, mint tatár vazallust, kit azonban Svetszláv elűzött s magához ragadta a hatalmat (1295—1322). Ez időben történt, hogy Ertogrul, a török nomádok feje, a szeldsukok helyére Bithyniában egy kis államot alapított, melyet fia, Ozmán (1288—1327.) a byzanceziak rovására nagy pusztítások után egész a Propontis partjáig terjesztett ki. Így támadt az ozmán birodalom, mely Bulgáriára oly végzetessé lön.

Svetszláv után II. Terteri György következett, a Terteridák utolsó sarja, ki alig egy évi uralkodás után

meghalt, a legnagyobb anarchiában hagyva hátra Bulgáriát. E közben a bojárok Mihályt, a viddini despotát választották meg bolgár czárnak (1323—1330). Vele kezdődik «a timovai birodalom» 3-ik és utolsó dynasziája: a viddini Sismanidák családja. Nemsokára kitört a viszály a szerbek és bolgárok közt. Az utóbbiak a byzanceziakkal kötöttek szövetséget, de mely nem menthető meg őket a nagy csapástól. III. Uros István szerb serege Velbuzdznál csapott össze Mihály bolgár uralkodó hadseregével. Mindkét fejedelem személyesen részt vett a csatában (1330.), melynek vége az lett, hogy Mihály elesett s a bolgárok szétverettek. A bolgár-görög szövetség megtörtött s Bulgária hatalma örökre romba dőlt. Most már a szerbek játszták a főszerepet a Balkán félszigeten. (Uros nem annektálta Bulgáriát.)

Uros nem sokáig örülhetett a bolgárok és görögök fölötti győzelmének. Halála után Dusán István választott szerb királynak 1331. szept. 8-án. A bolgárok János Sándort (Mihály czár unokáját, Bazarád oláh vajda vejét és Dusán sógorát) választották czárnak (1331—1365.). Dusán hatalma csakhamar nagy mérvet öltött. Rövid idő alatt Nyugat-Macedonia, Albánia, Epirus, Thessália és Akarnania elszakítottán a byzancezi császárságtól, Szerbiához csatoltattak (Dusán, Bazarád és János Sándor véd- és daczszövetségre léptek a magyarok és görögök ellen.) Dusán a meglepő hadi sikerek után 1346-ban Skopjében czárrá koronáztatta magát. A bolgár uralkodó egészen Dusántól függött. János Sándor nővére a szerb czár neje, lívére pedig Dusán kormányzója volt Albániában. Szerbia területe Dusán alatt Artától Belgrádig, a dalmát sziklaparocoktól Mestáig terjedt.

Ily halálos csapásokat szenvedett nyugat felől a bizanczi császárság. És keletről nem csekélyebb veszélyek fenyegették. Kis-Ázsiában már megfészkeltek volt magokat a törökök, kiket majd egyik, majd másik bizanczi párt és tronkövetelő hívott segítségül. Ez Byzancez bukására kellett, hogy vezessen. A törökök ily expedíciók alatt megtanulták az utat Európába s azt nemsokára fel is használták. 1353-ban egy éjjel Orhán egy kis, de hős csapat élén átkelt a Hellesponton, bevette a Tzympe (most Dsemenlik) tengerparti erődőt, mintegy két óra távolságra Gallipolitól. Itt vetették meg a törökök először lábaikat Európában s többé mai napig senki sem vala képes őket Ázsiába visszaszorítani. A következő évben Gallipoli, Byzancez kulcsa, Trapezunt és Kalla a törökök hatalmába került, mely rövid idő alatt egész a Maricza partjáig terjedt.

Dusán halála után Szerbiában nagy villongások törték ki. A számos tartományból álló ország kormányzói és despotái egymással viszálykodtak és törekedtek a főhatalom után. Bulgária sem dicselkedhetett kedvezőbb viszonyokkal. A Duna-torkolattól a tengermellék hosszában Várnáig Dobrolics tette magát függetlenné s e tartomány most is az ő nevére neveztetik Dobrudzsának. Az egyházat kivette a firmovai patriarcha alól s a konstantinápolyi alá rendelte. János Sándor bolgár uralkodó két nagyobb fia meghalván, országa többi részét két kisebb fia között osztotta föl: János Sracimir (ki az oláh vajda leányától: Theodorától született), kapta Viddint s a hozzá tartozó provinciát, Ill. János Sismán (ki János Sándor második nejétől: egy bűbajos szépségű zsidónőtől született, ki megkereszteltetvén, szintén Theodora nevet kapott az első feleség emlékére, kit férje kolostorba záratott,

kapta Timovot a dunai Bulgária centrumával. Így hát Bulgária három részre szakadt.

Az ozmánok mind fenyegetőbben kezdtek föllépni. I. Murád 1365-ben már Drinápolyba tette át székhelyét Ázsiából s öt év alatt már egész Thrácia a törökök hatalmában volt. Murád személyes vezetése alatt a török sereg elvette a bolgároktól Aidost, Karnabadot, Sozopolist és Kyrkkilissát. Egy második sereg Timurtás alatt elfoglalta Jambolit, egy harmadik Lalasahin vezérlete alatt véres hegyi harcok után Számokovot és Ichtimánt. Sok hozzáférhetetlen bolgár város a Balkánban kedvező capitulációk mellett hódolt meg az ozmánoknak. E városok lakói «vojnik»-oknak nevezettek s kötelességük volt hadi szolgálatot tenni, a szultáni ménest legeltetni s más adók és terhektől tökéletesen szabadok voltak. Sismán (e név egy bolgáros formája a Zsigmond névnek) elhagyutva a szerbek, oláhok és fivére Sracimir által: mint vazallus meghódolt a törököknek s a mellett nővérét Murád háremébe adta.

De még másfelől is fenyegette veszély a megoszlott Bulgáriát. Nagy Lajos magyar király 1365-ben elfoglalta Bodonyt, mely alkalommal elfogta Sracimir czárt feleségével együtt s négy évig tisztességes fogságban tartotta Horvátországban, a mai Bosiljevóban. Bodonyba Dénes erdélyi vajda, mint «capitaneus civitatis et districtus Budiniensis regni nostri Bulgariae» neveztetett ki. Nagy Lajos a pápától 2000 szerzetest kért, hogy az elfoglalt tartományt katholizálhassa s e lépésével is bizonyítsa, hogy méltán viseli a «nagy» melléknevet. Azonban csak 8 szerzetes jött Boszniából, de ezek is a magyar helyőrségek támogatásával mellett 50 nap alatt 200,000 embert

térítettek a kath. vallásra. (E lélekszám az akkori és ottani lakosságnak egy harmadát tette.) Orthodox pópák, szerzetesek s legnagyobb számmal a bogomilok tértek át az új hitre.

Sismán már 1366-ban a törökök szövetségében megtámadta az új magyar bánságot, de a magyarok által visszaveretett. A következő 1369. évben azonban sikerült Sismánnak, Vladislav oláh vajda segítségével, kiszorítani a magyar csapatokat e területről. Sracimir ismét elfoglalta helyét Viddinben, de mint látszik egyelőre magyar fenhatóság alatt.

Még csak pár év kellett s egész Bulgária török uralom alá került, mely alól most a muszka sereg akarja «fölszabadítani.»

A délszlávok látva a veszélyt, mely őket a törökök részéről fenyegeti, Tvardko bosnyák király főnöksége alatt szövetséget kötöttek az oszmánok ellen. A viddini Sracimir s a tirnovai Sismán bolgár fejedelmek, bár testvérek voltak, egymás gyöngítésére fordíták erejüket. Murád szultán éppen Karamaniában hadakozott a föllázadt Ali bég ellen s így az egyesült bosnyákok és szerbek elébe csak 20,000 főnyi sereget küldhetett. A csata Plocsniknál volt, a Toplicza mellett, s a törökök teljes leveretésével végződött (1387). Ez volt az egyesült délszlávok első és utolsó győzelme az oszmánok fölött. E győzelem fölbátorította Sismánt (az utolsó tirnovai «ezárt») s megtagadta a hűbér-adót és a hadi continenst. Ezért 1388-ban Ali pasa nagyvezér alatt 30,000 főnyi török sereg, de mely a nagy derékhadnak csak előcsapatát tette. Aitosnál átkelt a Balkánon, bevette Sument s a környéken fekvő összes várakat. Tirnovo rövid ellenállás után ka-

pitulált. Sismán «czár» Nagy-Nikápolyban* vont a magát, erélyes ellentállást fejtve ki. Ali nagyvezér magát Murád szultánt hívta segítségül, ki meg is érkezett Drinápolyból egy roppant sereggel, mely az egész vidéket előzönlötte. Sismán kénytelen volt békét kötni oly föltétel alatt, hogy megfizeti a hátralékos hűbér-adót és kiszolgáltatja Drster (Szilisztria) várát. De alig távozott el a szultán, Sismán megfordította a köpenyeget, ismét bezárta magát csapataival Nagy-Nikápolyba s nem adta ki Szilisztriát. De Ali nemcsak Szilisztriát, hanem a többi dunai várakat is sorban elfoglalta s másod ízben is ostrom alá fogta Sismánt Nikápolyban. A szerencsétlen czár feleségével és gyermekeivel Ali lábaihoz vetette magát úgy kérte ennek közbenjárását a szultánnál. Murád nemcsak megkegyelmezett Sismánnak, de sőt meghagyta őt a trónon. (1388.) Bulgária ezzel meg volt ugyan alázva, de koránt sem teljesen leigázva.

Sracimir Viddinben e hadjárat után hódolt meg végleg a szultánnak, ki szenesésen befejezván a hadjáratot, csakhamar új csapatokat gyűjtött új háborúra és pedig a szerbek ellen. Philippopolból Ichtimánon, Köstendilen (régii Velbuzsd) és Kratovon át egy hatalmas sereggel Szerbiának tartott. A két ellenséges sereg a Rigómezőn találkozott. A szerbeket az öreg Lázár, a Morava-völgy ura, a bosnyákokat Vladko Ilranics vezette, ennek oldala mellett küzdött Horvát Iván horvát bán; az oláhok vezére Mirese vajda volt. A szlávok és oláhok sorá-

* Nem a mai Nikápoly a Duna mellett, hanem a római Nicopolis ad Haemum, melynek romjain ma Nikjup falu terül el (4 órára Tirnovotól és 12-re a Dunától.) E Nikápolynál volt Zsigmond magyar király esatája is a törökkel.

ban számos bolgár és albán küzdött. Murád szultánt Obitics Milos szerb még a csata előtt saját sátrában meggyilkolta, mire Bajazid, Murád fia vette át a fővezényletet. A csata ekkeseredett és gyilkos volt; mind két részről roppant veszteség. Lázár és számos szerb nemes fogóságba került, kik Murád holtteste mellett konzoltáltak fel. A szláv sereg tökéletesen szét volt verve s a törököknek immár megnyílt az út egész a Szávaig. Ez volt a híres rigómezei csata (1389. jun. 15.) eredménye. Azonban a törökök nem annektálták közvetlenül az elfoglalt területeket. Bajazid Szerbiában Lazarevics Istvánt helyezte a trónra, s adófizetésre, meg segédesapatok küldésére kötelezte. Hasonló sors érte 1391-ben Miresét is. (Mellesleg megjegyezzük, hogy Mirese, mint Ivanko utóda, bírta a Dobrudsát meg Szilisztriát is, s így van némi történelmi háttere is annak, midőn most az oláhok hadi kárpótlás fejében a Dobrudsát ígértelik meg magoknak az oroszok által.)

Ez meglévén, a törökök döntő csapásra készültek ismét Bulgária ellen és pedig azért, mert neszét vették, hogy Sismán titokban a magyarokkal alkudozik. Bajazid gyorsan sereget gyűjtven, azt fia, Cselebi vezérletére biztas Bulgária elfoglalására küldötte. Három hónapi ostrom után Tirnovo megadta magát, a város leromboltatott, a «czarevceset», a várat török csapatok foglalták el 1393. jul. 17-én. Sismán ezár nem volt Tirnovóban, csak a patriarcha, Euthym bátorította volt az ostrom alatt hősi ellenállásra a lakosságot, mint legfőbb tekintélyű ember a bolgár fővárosban. A szláv krónikások szörnyű dolgokat tudnak beszélni, miket állítólag a törökök Tirnovóban, annak eleste után elkövettek. A lakosság azon része, mely születés, gazdagság és szép-

ség tekintetében kiűnt. Bajazid határozott parancsára a patriarchával egyetemben az ozmán birodalom belsejébe, talán Ázsiába vitetett. Euthym elhurezoltatása által megölön semmisítve a bolgár nemzeti egyház, s már 1394-ben a konstantinápolyi patriarcha Tirnovót a moldvai metropolita alá rendelte. Így hát a bolgár állam a törökök, az egyház a görögök hatalmába került.

Hogy mi lett vége az utolsó bolgár czárnak, Sismának, az mai napig sincs földerítve. A török krónikások szerint, midőn őt Ali másodszer ostromolta Nikápolyban, halottas ingben vitette magát a nagyvezér elébe és kegyelmet kért, mit meg is kapott s Philippopolban életének egyik részét fogságban, a másikat szabadon töltötte. Egy oláh krónikás szerint Bajazid megölette Sismánt, kinek fia, Sándor, hogy életét megmentse, áttért az iszlámra s Kis-Ázsiában Samsun helytartója lett. Más felől a bolgár népmondák szerint Sismán Tirnovo ostroma alatt kincseivel és bojárjaival Szófiába vágta keresztül magát, hol számos híveket talált Nikápolyból, Szisztovából, Szilisztriából és Plevenből, s még hat esztendeig harczolt a törökök ellen, egyik fia pedig, Fruzsín, Vidinbe menekült Sracimirhez. Úgy látszik, ez utóbbi monda történeti valóságon alapszik. Ugyanis Zsigmond magyar király egyik okiratában (Engelnél) «Fruzsinnak, néhai Sismán, bolgár czár fiának, a magyarok szerencsés és szerencsétlen hadjárataiban a törökök és a birodalom más ellenségei ellen tanúsított vitézsége jutalmául» egy birtok adatik Temesmegyében.

(Sismán birodalmának fogalma fennmaradt a XVI. század elejéig. Így például II. Lajos magyar király és Szelim szultán közt 1519. ápril 1-én létrejött békeszer-

zűdésben a szerb és bosnyák várak mellett említették Florentin, továbbá «terra cesaris Sysman».)

Bulgária eleste nagy aggodalmakat keltet Magyarországon. Már 1394-ben húsvétkor Budára gyülekeztek a magyar rendek, tanácskozandók a törökök elleni védelmi rendszabályokról. Zsigmond király egy küldöttséget menesztett Bajazidhoz, szemrehányásokat teendő a szulánnak Bulgária elfoglalásaért, mint mely a magyar koronához tartozik. Bajazid rámutatott a falon függő fegyverekre s így szólt a küldöttséghez: «Menjetek haza s mondjátok meg uratoknak, hogy Bulgáriára vonatkozó jogaim eme fegyvereken alapúlnak, melyeket itt láttok.»

Ily előzmények után történt a nikápolyi esata (1396), mely tudvalevőleg szerencsétlenül végződött a magyarokra és Zsigmond király is csak nagy életveszély közt menekülhetett egy esónakon Konstantinápolyba, onnan pedig viszontagságos tengeri utazás után Raguzán át Budára.

Ezután még egy döntő csapást mért Bajazid Vidinre, az ott székelő Sracimir ezárt foglyúl vitte magával s ezzel egész Bulgária Várnától a Timokig tökéletesen bekebelezetett az 'ozmán birodalomba. (Dobrudsában még tartotta magát egy ideig Mirese, ki 1394-ben visszaverte Bajazidnak a Duna balpartjára betört seregeit s a törökökkel békét kötött.)

Bulgária városai részint leromboltattak, részint török kiváltságokat kaptak. A bojárok egy ideig még fentartották magokat, mint ilyenek, az izlám fölvétele által. A falvak a törökök pusztító hadjáratai következtében nagyon elnéptelenedtek. A völgyek lakosai a hegyek közé menekültek és ott új városoknak vetették meg alapjait. Jelentékeny néptömeg — bojárokkal s papokkal együtt —

átköltözött Oláhországba, hol jelenleg is tekintélyes számmal laknak bolgárok. Más felől sok bolgár, különösen a bogomilok, részint közvetlenül a török hódítás után, részint később, fölvtették az izlámot, főleg Lovácza környékén, hol most is jelentékeny számú «pomácza», azaz muhamedán bolgár lakik.

Ez rövidre fogott elbeszélése hétszáz esztendő eseményeinek Bulgária történetéből annak alapításától kezdve bukásáig, vagyis a török uralom alá jutásáig. Legyen végül följegyezve a kétségtelen tényis, hogy a porta valamennyi szláv lakosa mondhatni a délszlávok közt is általában a bolgár faj a legmunkásabb, s legszorgalmasabb iparüzéssel nemcsak foglalkozik, de abban többi fajrokonai közt délen a legelőhaladottabb s hogy ez így van, ezt csak azon keresztezésnek lehet tulajdonítani, mely az ösbolgárok, kunok, besenyők és szlovenántok közt végbe ment. Ennek lehet tulajdonítani azt is, hogy Bulgária a maga fejedelmei alatt, mint Jireček megjegyzi, «azon műhelyet képezte, melyben a görög műveltség anyagai a szlávok számára feldolgoztattak.»

Bulgária meghódítása és török tartományá tétele befejeztetvén, Bajazid szultán legidősb fia, Szulejmán, egy vitéz és nemes férfiú, Drinápolyból kormányozta az európai Törökországot. A bolgárok megkisérlék föltámasztani hataltaiból, Bulgáriát, de sikertelenül. Szaezimir, czár fia, Konstantin és Sismán fia, Fruzsín föllázították 1405-ben a bolgárokat a török uralom ellen, de Szulejmán csakhamar leverte őket.

Bajazid utódai között kitört viszályok a csamorlui ütközetben eldöntetvén, I. Mohammed lépett az ozmán trónra (1413—21), ki szövetségeseit jelentékeny területekkel

jutalmazta meg. A bizáncziak visszakapták a pontus-parti városokat és Thessaliát. Drinápolyban hódoltak az új török uralkodónak: Mirsének, Morea urának és a bolgár bojároknak küldöttei. Mindamellett Mirse három éven át vonakodott hűbér-adót fizetni, míg végre 1416-ban erre háború által kényszerítetett. Ekkor vesztette el a Duna jobb parti bolgár városokat és területet. Mohammed elvette tőle Gyurgyevót is, mely aztán 1829-ig török kézben is maradt.”

II. Murad szultán alatt (1421—1451), ki igazságos és nagy politikai eszélyvel bíró fejedelem volt, tökéletes nyugalmat és békét élveztek a bolgárok, kivéve Drakuloláh vajdának (Mirse utódának) kétszeri belörését. De más felől a török birodalom határai mind tovább terjesztettek ki. Konstantinápoly 1422-ki ostromának az lett következménye, hogy a bizáncziak a szultán adófizetőivé lettek: a Komnenek és Palaeologok birodalma immár csak a fővárosra, Anchiálosra, Mesembriára és a Peloponnesusra szorítkozott. Szerbia, Brankovics György alatt, egész Belgrádig az ozmánok hatalmába került. E korba esik Hunyadi János szereplése. A szerencsétlen várnai csata (1444. nov. 10.) utolsó kísérlet volt a nyugoti kereszténység részéről Bulgária felszabadítására. (Jirecek megjegyzi, hogy Hunyadi annál inkább támogatta Julián bibornoknak a szegedi békekötés megszegésére irányzott törekvéseit, mert győzelem esetén Bulgária neki, Hunyadinak, ígértetett.) Azontúl Bulgária saját sorsára hagyatott.

II. Mohammed alatt (1451—1481) még tovább terjeszkedett az ozmán birodalom. 1453 május 29-ikén meghódolt Konstantinápoly is, melynek utolsó császára a karddal kezében esett el. Mesembria és Anchiálos már

azelőtt három hóval került a törökök hatalmába; az epirusi despotaság még 1449-ben szűnt meg létezni; az athéni hercezség 1456-ban bukott el; Szerbia nem sokára ismét csak Belgrád birtokára redukáltatott. A déli szláv államok közül utoljára Bosznia került ozmán uralom alá, 1463-ban. Most még csak Albania volt hátra, mely Kasztriota György hősi vezérlete alatt huszonnégy esztendeig tudott dacolni az ozmánok hatalmas fegyvereivel. Kasztriota György (Skanderbeg) halála (1468) után Albania is meghódolt a török uralomnak. (A Radika-völgyben, a Koráb alatt egy mijácsi nevű bolgár törzs most is büszkén vallja magát Kasztriota utódának.)

A török uralom, ezen első korszakában éppen nem volt nyomasztó a bolgárookra és a többi szláv népekre. És ennek oka az, hogy Murád hadjáratai óta bolgár és szerb fejedelmek jutottak a szultánok háremébe. Így I. Murád háremében Thámár, Sismán nővére; I. Bajazidében a szerb Olivera; II. Muradéban Mara, a Brankovics-családból — érvényesítették befolyásukat honfitársaik érdekében s nem egy kedvezményt eszközöltek ki azok javára a szultánoktól.

* * *

Mielőtt tovább haladnánk a török uralom alá került bolgárok történetének elbeszélésében, ki kell emelnünk még egyet-mást, mintegy kiegészítésképpen az eddig már mondottaknak, Bulgária önállóságának korából. A belviszonyokat fogjuk itt futóan megérinteni. Bulgária, más néven Zágorje (mely alatt eleinte csak a Duna és a Balkán közötti földterület a Timoktól a Fekete-tengerig értetett, majd később pedig az egész Bulgária) oblasztokra,

tartományokra (vagy görögösen chorákra) volt felosztva, melyek közé tartozott Branicsievo (Pozsarevü-znál, Bdyn, Trnovo), Karvunszka chora (az alsó Kamesijánál), Borujszka chora (Észki-Zágránál), Skopska chora, Prilepska chora, Devolszka chora és a «zenja Arbanaska» (Albánia). Makedoniát, mely a bolgár czárok alatt szintén Bulgária kiegészítő részét képezte, «Dolmija zemlja»-nak (alföldnek) nevezték a bolgárok, Thráckiát pedig Romániának (ma Rumélia).

A bolgár területen laktak a bolgárokon kívül oláhok (ezinczások), albánok, szerbek, kúnok, besenyők és görögök, kik lassanként nagy befolyást vívtak ki magoknak, utóbbi időben különösen az egyházi és iskolai téren. Sőt a Dobrudsában Hammer szerint már a XIII. században 10–12.000 török család telepedett le Kis-Ázsiából. Bánnyavidékeken még szász lakosságnak is vannak nyomai.

A bolgár uralkodó nem beszélt magáról egyes vagy többes számú első személyben, hanem így: «carstvomi» (az én czárságom: a bizánczi formára: «ἡ βασιλεία μου»).

Ünnepélyes alkalmakkor, például országgyűlések megnyitásakor a czár liborpalástban jelent meg, mely a bizánczi császári öltönytől volt utánzata.

Mi a trónöröklést illeti, a primo genitura képezte a szabályt. A női ág ki volt zárva a trónról. Ha a férfi-ág kihalt, a bojárok magok közül választottak uralkodót. Így Mihály és Sándor választás útján léptek a trónra. Külhatalom segélyével ketten jutottak a fejedelmi székbe: III. Assan a görögök és Smilec a tatárok segélyével.

A tirnovói huszonegy czárnő közül nyolcz görög, öt bolgár, három szerb, két oláh, egy magyar, egy kún és egy zsidó volt. A magyar nőnek (II. Assan nejének)

emlékét a bolgár orthodox egyház templom — énekeiben is fentartotta.

A bojárok nagy szerepet játsztak a bolgár történelmen keresztül. Többen közülök uralomra vergődtek, így 1200 körül Szez és Sláv Macedóniában; Assan gyilkosa, Ivánko a Rhodopében, Konstántin alatt Svetsláv Jakab, a magyarok kegyence, nyugaton. Tirnovóban most is van egy «Boljarska mahala» (bojár negyed), Viddinben pedig «Boljarska ulicza» (bojár utca), mely elnevezések a bojárok emlékét tartották fenn s egyszersmind arra mutatnak, hogy e kiváltságos osztály a városokban tartózkodott. A bojár családok a török uralommal egyidejűleg fölvtették a mohamedán vallást; a mostani bolgár mohamedán nemességnek számos pergamen oklevele van a birtokában, melyek közzététele igen érdekes adatokat szolgáltatna Bulgária történetéhez.

Mi az egyházat illeti, a tirnovói patriarchatus a következő metropoliákból állott: Nagy-Prezlav, Szilisztria, Oreez (Provád), Lovecz, Csreven (Rustsuk), Viddin, Sredecz (Szófia). Ezekhez csatoltattak koronkint, a mint a bolgár hatalom messzebb terjedt: a mesembriai és filipopoli és az Assanidák alatt nyugaton több más püspökség.

A kolostorok jelentékeny kiváltságokkal és vagyonnal bírtak. Legnevezetesebb ezek között a Ryla melletti sz. János kolostor, mely a környező hegyeket huszonhárom faluval bírta. A kolostorok minden köztelertől mentesek voltak. A nagy egyház pópái, exarchái és protopopjainak tiltva volt adókat szedni a kolostoroktól. Czárók és bojárok csak úgy versenyeztek a kolostoroknak tett gazdag hagyományaikkal. A szerzetesek Bulgáriában,

mint máshol is, a művészetek és tudományoknak szentelték magokat. Csak hogy e művészet és tudomány nem bolgár, hanem byzancezi volt.

A bojárság (nemesség) intézményével okozatos összefüggésben állt a jobbágyság intézménye. A finn-bolgárok meghódítván Moesiát, az ott talált, jobbára szláv népet jobbági kötelékbe rendelték. A jobbágyok végezték a közmunkát, azonkívül robot-szolgálatot tettek az uralkodóknak, bojároknak és kolostoroknak. Voltak várjobbágyok is. Súlyos teherként nehezült a nepre a czár és kíséretének, mikor az kirándulásokat vagy az országban utazásokat tett, minden szükségessel való ellátása. Mit priseliczának neveztek.

Kereskedelmi összeköttetésben állt Bulgária Ragusával és Velenczével. A velencei kereskedők, úgy szólva, monopolisálták a kereskedelmet a Duna-torkolatnál s a Fekete-tenger partjain. A ragusaiak inkább csak a szárazföldi kereskedelemre szoritkoztak.

Az úthálózat a római időtől fogva keveset változott Bulgáriában. Ősi közlekedési vonalat képez a konstantinápoly-drinápoly-filippopol-sofia-nis-belgrádi útvonal. A középkorban a legfontosabb balkáni szorosnak látszik a Vaskapu (Demir-kapu) Szlivennél. Sándor czár seregével 1333-ban Timovótól öt nap alatt érkezett Rosokastronba (Kazanlik?). Konstantinápolyból Filippopolba ugy a XIII., mint a XVII. században is csak kilencz nap alatt lehetett eljutni.

A török uralom alatt a ragusai kereskedők, kik az egész országot behálózták s több helyen nagy telepeket alapítottak, Konstantinápolytól Belgrádig húsz nap alatt jutottak el; Konstantinápolytól Nisen és Novi-Bázaron át

Spalatóig 38–50 napi út kellett; Belgrádtól Szalonikáig tizenhét napba került az út.

Mi a hadügyet illeti, a bolgár hadsereg részint a bojárok contingenseiből, részint a czárok zsoldosaiból állott. Péter czár 1189-ben I. Frigyesnek a byzancziak ellen 40,000 főnyi, bolgárok és kúnokból álló sereget ajánlt föl segítségül, mely a szerbek csatlakozása által 60,000-re szaporodott. Filippopolnál 1208-ban 33,000, Velbuzsdnál 1330-ban 12,000 bolgár és 3000 tatár zsoldos harczolt. Általában az e korbéli hadseregek nem voltak számosak, csak a törökök kezdték nagyobb fegyveres tömegeket vetni a harcztérre. A kúnok, mint azt már fenebb is láttuk, nagy szerepet játsztak a bolgár hadseregben.

A bolgár hadvezérek közül csak egy válik ki különösen, Iván, ki 1323-ban Filippopol a byzancziak ellenében négy hónapon át mesés hősiesség- és ügyességgel védte. Alvezérei voltak a kún Itilis és Temir, meg a magyar Inas.

És most ezek közbe szövése után folytassuk a bolgárok történelmét a török uralom alatt.

* * *

Az ó-bolgár tartományok a Szófiában székelő ruméliai beglerbég kormányzósági kerületének kiegészítő részét képezték, mely huszonhat szandsákra oszlott. Ugy mint: Visa, Kyrk-kilissa, Szilisztria, Nikapoly, Viddin, Szófia, Gallipolis, Szalonika, Kösztendil, Szkopje, Trikola, Negroponte (Athénnel), Morea, Naupactus (Lepanto), Karli (Prevesa), Janina, Delvina, Avlona, Elbassan, Skodra,

Oehrida, Prizren, Vucastrin, Dukagin, Krusevác, Smederevo.)

Némely hatalmas pasa-családok örökletes uralommal bírtak egyes tartományokban (például Skodra, Skopje, Tatar-Bazardsikban stb.). A nagyobb hadi hűberek (spahilik) sziametnek, a kisebbek timárnak neveztek. A XVII. században például Skopje szandsákban volt húsz sziametli és 344 timár.

Számos keresztény nemes család, Boszniában úgy, mint Bulgáriában az iszlám fölvétele által, örökös spahik lettek s a XVII. század közepe táján Rumeliában 1294 keresztény bolgárok, szerbek, albánok és görögökből lett spahik voltak. A mohamedánok képezték a kiváltságos osztályt, a keresztények pedig, mint ráják, kötelesek voltak fizetni a harácsot (tizennégy éves koruktól fogva fejenként egy aranyat, tehát fejadót), továbbá a terményekből tizedet, úgy szintén teljesítették a robot-munkát a spahiknak. Katonáskodás tekintetében pedig a török kormány öt évenként a legszebb s legerőteljesebb tiz-tizenkét éves gyermekeket válogatta ki a janicsár sereg számára a keresztény lakosságból.

Általában és nagyjában a bolgároknak és más szláv ajkú népességeknek éppen nem volt rosszabb sorsa a török uralom alatt, mint Európa más országaiban a nem kiváltságos néposztályoknak. Sőt mondhatni, hogy több tekintetben jobb volt. Maga Jirecek is így nyilatkozik idézett munkájában egy helyütt: «A XVI. században, mikor a szultánok hatalma tetőpontra állott, Törökországban szilárd alapokon nyugvó kiváltságokat és jogokat, élénk kereskedelmet, gazdag városokat, virágzó ipart, jó utakat és pompás épületeket lehetett találni.»

A nemzetiség annyira nem képezte okát a jogmegszorításoknak a törökök szemében, hogy a szlávok — igaz, hogy az iszlám fölvétele mellett — a legmagasabb polczokig emelkedhettek. Így a XVI. században a híres Szokolovics Mohamed nagyvezér alatt, ki maga is bosnyák volt, a vezérek tanácsának fele szlávokból állt, kikből még beglerbégek, kapudán pasák (tengernagyok) és tartományi kormányzók is kerültek ki. Ugyanezen század vége felé, főleg három szláv vezér volt az, kik legtöbb befolyással bírtak a szultánra. Köztök a bolgár Mehemed, ki alacsony sorsból küzdötte fel magát a vezérségig s előbb a szultánnak udvari borbélyja volt.

A janiesár sereg majdnem kivétel nélkül szlávul beszélt. A szultánok irodájából igen gyakran adtak ki szláv rendeletek s maga II. Szelim szultán beszélte is a szláv nyelvet. A XVI. században Törökország területén, nevezetesen Skodrában, Belgrádban s a rigó-mezei Gracaniczában szerb könyvek jelentek meg. Egyes tartományokban a szláv intézmények túléltek a szláv államok halálát. Így például Tirnovóban, Smederevóban stb. még századunkban is vajdának neveztetett a török parancsnok. Már ezekből is világosan látszik, hogy a török uralom soha sem törekedett a nemzetiségek kiirtására és beolvasztására: erőszakot nem használván, a lassú beolvasztásnak a valláskülönbség állott ellent.

Legérdekesebb tüneményt képeznek a kiváltságos keresztény bolgár községek, melyek lakosai hadi szolgálatra köteleztetvén, ennek fejében nagy mérvű kiváltságokat élveztek. Török nevök: «vojnük kuraleri» (a vojnikok falvai), bolgárul most is vojniski szeláknak neveztetnek. (Vojnik: hős, vitéz, katona.) E falvak, illetőleg

városok valamennyien a Balkán, a Sredna Gora s a Rhodopé fensíkjain terülnek el. Nevezetesebbek: Koprivisticza, Panagyuriste, Kotel, Zseravna, Gradecz, Jamboli, Szliven, továbbá Czepina, Beljovo. Ezek lakosai minden adó és robot alól mentesek voltak, saját vajdáik, vagy kenézeik alatt szabadon éltek s viselhetek színgazdag ruhát, a mi a többi szláv népnek tiltva volt. Háborúban a saját költségökön néhány száz fegyverest állítottak ki. Ez intézmény (melyet I. Murad szultán [1362—89] alapított), bár a pasák növekedő hatalma miatt esorbát szenvedett, részben még most is fennáll, a mennyiben a vojnikok még most is minden évben tavasszal a saját «csári basi»-k vezénylete alatt Konstantinápolyba mennek, hogy a szultán lovait legellessék és kaszáljanak. Egyik közülök, kinek kucsmáján róka fark csüng, egy félholdas vörös kendőt visz előttök zászló gyanánt.

A vojnikokkal hasonló sorsban és állásban részesültek a határok őrizetére használt martalócok (martalusi).

Nem csak a dícséretére válik a török uralomnak az, hogy éppen ez alatt támadtak és virágoztak föl jelentékeny kereskedelmi városok, melyekben kiválóan a macedo-oláhok vitték a főszerepet. A legtekintélyesebb ezek között Voskopolis Közép-Albániában, Törökország legműveltebb városa a XVII—XVIII. században, 12,000 család lakott benne. De fölülte sokat szenvedett a kirdzsálok által fölidézett anarchia által, s ma már csak 200 házat számláló falu.

A második ilyen város Arbanasi (törökül: Arnautköi), Tirnovótól fél óra járásra éjszakeletre. Ez is, mint az előbbi, a XVI. század közepe táján keletkezett. Vi-

ragzó kereskedést űzött, főleg marhával kereskedett Oláhországba. 1798-ban azonban a pusztító kirdzsálok által leromboltatott s lakosai egy része Oláhországba menekült. E most már kis faluvá törpült község sajátos görögös-oláh-bolgár keverék dialectusáról is nevezetes. (Például álljon itt egy pár szó: sapunizo = szappanyozok, mosok; setizo = sétálok, bolgáruul sétám; dulos = völgy, bolgáruul dol, mely rokonnak látszik a magyar dülövel.)

Ilyenek továbbá Bej-Arnaut és Kara-Arnaut falvak, Razgrádtól délre, közel a várna-rustsuki vasútvonalhoz. Lakosai részint földművelők, részint marhakereskedők voltak s nagy kiváltságoknak örvendettek, így például náluk katonát elszállásolni nem volt szabad. E két község is sokat szenvedett a kirdzsáloktól, de legtöbbit az oroszoktól az 1810-ki háború alkalmával. Végül Krusovo, hat óra járásnyira Prileptől. Ezt 1840-ben Nikolieza vidéki hegylakók alapították, s habár krusovoi kereskedők még Bécsbe is eljárnak, és ottani ezüst-művesek (kohászok) egész Törökországot bejárják, ezen 1400 házzal bíró várost még csak 1858-ban fedezte föl Hahn.

A ragusai kath. telepeken kívül, bolgár katolikusok is voltak szép számmal s vannak maig is Bulgáriában. Fő székhelye a bolgár katolikusoknak Csiprovecz (vagy Kiprovecz) volt a nyugoti Balkánban. E városkában 4000 katolikus lakott 1674-ben s a körülete fekvő falvakban: Kopelovezi, Klisura és Zseleznában is katolikusok laktak. Ezek a mondott évben az anyaszultánné birtokát képezték, de ki nem szedette be tőlök a jövedelmeket, úgy, hogy a katolikusok teljesen adómentesek voltak. Csiproveczet a törökök 1688-ban, a magyar-osz-

trák-török háborúkor, elpusztítottak. Lakosai Erdélybe menekültek s I. Lipót őket kiváltságokkal ellátva, melyeket később III. Károly is (1738) megerősített. Alvinczre telepítette, homnan később aztán Gyula-Fehérvárra és Dévára vándoroltak.

Nikápolyban és tizemégy körülte fekvő faluban a XVII. második felében nagy számú katolikus lakott, kik azelőtt bogomilok voltak, kik mint katolikusok is paulikiániknak nevezettek. Ugyanezen időtájban Preslávban (Észki-Stambul) katolikus érsek székelt, kinek hatósága alá tartozott a Dobruđa és Moldvaország is. A Szisztova melletti négy faluban szintén katolikusok laktak, de ezek 1874-ben, olasz papjaik féktelen magaviselete következtében a bolgár unitusokhoz csatlakoztak. Filippopol környékén is hat, katolikusok által lakott község van. Ezek is paulikiániknak neveztetnek. A bolgár nyelvet is latin betűkkel és ragusai helyesírással írják. A bolgár katolikusok közül egy író is támadt, s ez a csiprovecezi születésű Pejkieš Kristophor, misszionárius apostolicus és kanonok Pécsent (a XVIII. század elején).

A bolgár orthodox főegyházak közül, mint tudjuk, a tirnovai már 1394-ben a konstantinápolyi (görög) patriarchatus alá rendeltetett. Az ochridai és ipeki érsekségek megtarták autonómiájukat a XVIII. század második feléig. Ekkor (1766) sikerült Samuel konstantinápolyi patriarchának vesztegetések és intrigák útján anektálni az ipeki egyházat s 1767 január 16-án az utolsó ochridai bolgár érsek, Arsenij is kényszerítetett lemondani.

Ila szenvedtek a bolgárok s általában a keleti keresztények elnyomást, zsarolásokat és erőszakoskodásokat, ezek nem annyira a törököktől, mint inkább a fanario-

táktól jöttek, kik hatalmokban kerítvén az egyházat, példátlan gazságokat vittek végbe. (Gallron porosz követ 1779-ben következően írja le Konstantinápolynak görög lakta Fanar nevű külvárosát, illetőleg annak népét: «E városrész székhelye annak, a mit görög nemességnek neveznek, melynek tagjai mind a moldva és oláh fejedelmek zsebeiből és rovására élnek. Minden gazságnak székhelye ez, s nincs nyelv elég gazdag arra, hogy kifejezhesse mind azt, a mi ott elkövetetik. A gyermekek már korán megtanulják, mint kell megölni az atyát némi esekély pénzért, oly ügyesen, hogy a bírósági üldözéseknek ne legyenek kitéve. Fondorlat, cselszövény, képmutatás, árulás, hűtlenség, főleg pedig a pénzzsarolás módjai ott rendszeresen taníttatnak.» És e városrész emberei uralkodtak az orthodox egyházban keleten.)

Meg kell itt emlékeznünk a bolgároknak egy lázadási kísérletéről, és pedig annál inkább, mert a mi történelmünkkel is összefügg. Midőn Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, támogatva a pápa, némely olasz fejedelmek, az oláhok és lengyelek által 1595-ben megízente a háborút Törökországnak és Oláhországba betört, Györgyies Pál, ki tizenöt évig tartózkodván Bulgáriában, annak viszonyait megismerni alkalma volt, a bolgárok helyzetéről a fejedelemnek előterjesztést tett, melyben arra hívta föl Báthoryt, hogy felhasználva a bolgárok elégtelenségét, foglalja el Bulgáriát, s e cél előmozdítására föl is ajánlotta szolgálatait az erdélyi fejedelemnek. Györgyies szerint a bolgárok még 1580-ban boldog helyzetben voltak, de tíz év alatt sokat változtak a viszonyok, a városokban nagy számmal megtelepedett janicsárok és spahik zsarolásai, meg az átvonuló csapatok hallatlan

erőszakoskodásai következtében. A bolgárok, mondá az előterjesztés, türelmetlenül várják a keresztény csapatok előnyomulását, és készek lekönczolni valamennyi törököt Bulgáriában. Gyorgyics remélte, hogy a dunai Bulgáriában 25,000 vitéz harcost fog összegyűjthetni, kikhez a Tírnovo környéki albán telepek is 7000 jól föllegyverzet harcost szolgáltathatnak.

Báthory elfogadta Gyorgyics ajánlatát, ki Várnában, Provádban és Sumenben szította a fölkelést, mi alatt a Szorkoesevics család (ragusai) tagjai hasonló czélból Tírnovóban és Rustsukban működtek. A fölkelés, melynek központja Tírnovo volt, ki is tört 1595-ben, de nem vezetett czélhoz. A törökök leverték.

A magyar és osztrák seregeknek győzelmes előnyomulása a XVII. század végén nagy reményeket öbresztett a bolgároknak. 1689-ben csapataink bevették Nist, Viddint és Skopjét, de a következő évben mindezen hódítványok ismét elvesztek s e hadjárat emlékei gyanánt most is láthatók a csapataink által Nisnél és Viddinnél hátrahagyott építmények, sánczolatok és ágyúk. A passaroviezi béke által (1718) hozzánk csatoltatván Kis-Oláhország (az Ollig), az erre következő években jelentékeny számú bolgár vándorolt ki Törökországból Kis-Oláhországba s ott Krajova, Rimmik és Bradieseniben telepítettek le. De a belgrádi (1739) békében elvesztők Kis-Oláhországot s az idelepedett bolgárok aztán a temesi bánóságban nyertek új hazát, hol jelenleg is laknak. Legjelentékenyebb fészkek Magyarországon Vinga. A belgrádi béke után a bolgárok Oroszországra fordították tekintetüket s attól vártak felszabadítást, a mi nem történt volna, ha az osztrák vezérek botránnyos képtelensége, tehetetlensége és ügyetlen-

sége miatt nem vesznek kárba a most említett hadjáratok.

Azon mértékben, a mint mind érezhetőbbé lett a bolgárookra nézve a janicsárok, bégek és pasák tagadhatatlan visszaélései folytán a török uralom, fejlődött ki közöttük a «hajdúság.» A hajdúkat a törökök arami-jáknak, főnöküket arambasáknak nevezték. Egy neme volt ez a szegénylegénységnek, mely mostanig is fentartotta magát. Ha a bolgár rája bármi bántalmat vagy igazságtalanságot szenvedett uraitól, fölesapott hajdúnak s vagy maga alakított hajdúcsapatot vagy pedig csatlakozott a meglevőhöz. E bandák a hegyek rengetegeiben tanyáztak, onnan csaptak le egy török uraságra, kit áldozatul kiszemeltek, azt megölték, kifosztották s a zsákmánynyal segítettek magukon és keresztény társaikon. Ha beállt a tél, a hajdúk leszálltak erdei rejtekeikből s munkát vállaltak a békés foglalkozásu rájáknál, kikkel mindig nemcsak meghitt baráti viszonyban állottak, hanem a ráják jóltevőiknek tekintették a hajdúkat, kik boszút állottak érettök is a törökökön. A közönséges rablót lenézték a hajdúk s «kokosárin»-nak (tyúktolvajnak), vagy mai szójárás szerint «csirkefogó»-nak) nevezték. Ötvennél nem igen voltak többen egy-egy bandában: egymásnak törhetlen hűséget esküdtek s a bolgár népköltészet épp úgy magasztalta őket, mint a mienk néhol szegénylegényt. Ha a hajdúk közül valamelyik megbetegedett, minthogy a vadonban ápolásra gondolni nem lehetett s másként is örökösen ki voltak téve a zaptiék (rendőrök) folytonos üldözéseinek, társai föbelőtték, nehogy az ellenség kezébe kerüljön. Midőn a tavasz újra meghozta az erdőnek a lombozatot, mely őket elrejt-

hesse, elhagyták teli szállásaikat és ismét a vadont keresték föl. Némelyik közülök pár évi kalandozás után belefáradt e gyötrelmes és számtalan veszélynek kitett életmódba. Önként jelentkezett a török hatóságnál, kegyelmet kért s azt nemcsak megkapta, hanem még maga is fölesapott pandurnak, s mint ilyen hasznos szolgálatot tett volt társai kézrekerítésében a török hatóságoknak.

E vadregényes életmód nemcsak férfiakat, de még nőket is vonzott ki és szakított el a rendes társadalmi életből. A bolgár népdalok Bojana, Jelenka, Todorka hajdú-banda főnöknöket énekelnek meg: legnevezetesebb volt köztük Szirma «vojvodina.» ki huzamos ideig volt egy bandának vezére s körül alárendeltjei nem tudták, hogy nő, míg férjhez nem ment egy krusovoi «nijak»-hoz. Szirma a 60-as években halt meg.

Nagy csapás érte Törökországot s különösen Bulgáriát s kirdsálok rabló-uralma által (1792—1804). Körülbelül azt a szerepet vitték a kirdsálok, mint Mátyás idejében a csehek Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy Törökországban a porta alattvalói és katonái szervezkedtek rablóhadseregekké, alapítottak némely területeken a portától független, külön uralmat, melyet 12 éven át sem a porta, sem a védetlen nép nem tudott megtörni. (Kirdsál török szó, annyit jelent, mint pusztai rabló.) A kirdsálok emléke fenmaradt a bolgár nép dalaiban és mondáiban. Nem közönséges rablók és útonállók voltak ezek, hanem szervezett csapatok, melyek a hadászatban jártas vezérek alatt folytatták üzemeiket. Először Glasköiben a Rhodope mellett ütötték föl fejüket Emin aga vezénylete alatt. Csakhamar 25.000 főre

szaporodott számuk. Törökök, tatárok, bolgárok, albánok, bosnyákok csak úgy özönlöttek a sereghez. Vallás és nemzetiségi különbség nem volt köztük, mert a rablási és kalandvágy egyesítette őket. Jobbára lovasok voltak s így nagy gyorsasággal távoli vidékeket bekalandozhattak s a fölszedett prédával visszasiettek rablófészkeikbe. Gazdag öltözetben jártak. Telt a zsákmányból. Táborukban a legszebb nőket gyűjtötték össze. Nagyszámu bolgár asszony és leány, a legszebbjéből került hatalkukba. A legbíresebb kirdsál vezérek voltak: Kara Feiz, Deli Kadir, Filibeli Kara Musztafa, Gusáncz Ali (kí nagy szerepet játszott a szerbek szabadságarhezában is)* és Kara Manaf Ibrahim. E mohamedán kirdsál vezérek és főnökökön kívül hirnévre tett szert a bolgár Indse «vojvoda» is, ki 500 lovassal csatlakozott a kirdsálokhoz. Szlivenben született s rendkívül bátor s vitéz ember volt. Egyébként törököt és keresztényt egyaránt zsarolt. Feleségét, egy bolgár pap leányát, magával vitte minden kalandjában. Zászlótartója, a szintén Bolgár Karakaljo volt (Omaresevoból, Jeni Zágira mellől), kit a bolgár népdalok nagyban dicsőítnek. Ennek fivére Jeni-Zágrában még 1854-ben mint 80 éves aggastyán élt s magas termetű, életteljes ember volt, fiatal elevenséggel, daczára előhaladt korának. Már főnebb említének egy néhányat ama városok közül, melyek a kirdsálok pusztításainak áldozatul estek. Bulgáriában minden község megérezte átkos uralmukat, kivéve Rustsukot, Várnát, Drinápolyt s még egypár megerősített hegyi várost.

Thrácia- és Macedoniában erős védésapatok ala-

* A szerbek története. Irta Kállay Béni. I. kötet, Budapest, 1877.

kultak, de melyek mindazáltal gyakran szétszórattak a kirdsülok által. Egy macedoniai csapatot a bolgár Dede Nikola vezényelt: egy másik vezér a juhásztor, Deli Mindo volt, kit egy izben elfogtak a kirdsülok s táborukba vitték Kavanliba. Itt nekik hűséget fogadva, fölvételelt a társaságba, de egy éjjel leölvén a 12 chaznadárt (kincs-tárnokot), megszökött a pénzzel.

Leghatalmasabb vednöke és feje volt a kirdsülok-nak valamennyi között Oszmán Paszvanoglu, ki annak idején a portának és reformjainak legrettegettebb ellensége volt. Származására bosnyák muhamedán volt. Már apja s nagyapja is háborúból s rablásból élt. Nagyapja, mint a bosnyák bégeknél szokás volt, eljárt a barát-templomba, de el a meceselbe is. Ellenségeinek kezébe kerülván, kivégeztetett Pristinában. A kivégzettnek fia, Omár (Oszmán atyja), kitüntette magát a török-osztrák háborúkban, úgy hogy a porta neki Viddin mellett két falút ajándékozott. De midőn a viddini szandsáknak barjak-tárja (zászlótartója) lett, annyira ment fölfevalkodása, hogy testőrséggel s katonai zenével kísértette magát. Ez természetesen visszatetszett Melek, viddini pasának, ki hiában intette rendre őt. Ez fegyveres kézzel szegült ellene, minék az lett a vége, hogy Omár, Melek kezébe kerülván, lefejeztetett. Fia, Oszmán, futásban keresett menedéket s beleútván a rabló kalandokba, a pecsi (ipeki) pasa szolgálatába állott. Az 1789-ki hadjáratban a saját maga által toborzott csapatokkal Temesvárig és Szebenig kalandozott, miért is a porta kegyelmébe fogadta őt s visszaadta neki 1792-ben atyai birtokainak egy részét. Ezt elérve, nem volt Oszmán Paszván Oglunak forróbb vágya, mint hogy atyjáért bosszút álljon. A kirdsülok és janicsárok

csak úgy özőnlöttek zászlója alá. Ekkor hatalmába kerítette atyjának valamennyi birtokát, Viddint elfoglalta és megerősítette, az ottani pasát elkergette (1794). A helyzet ura lévén, azon eselfogással élt, hogy ő korántsem a szultán, hanem annak gonosz tanácsadói ellen fogott fegyvert, kiknek ellenében mint a nép, úgy a muhamedánok, mint a keresztények védelmezőjeként viselte magát. Manifesztumokat adott ki, melyekben hangzatos szavakkal hirdette a szabadságot és egyenlőséget. A porta már nem bírta tovább a féktelen lázadó garázdálkodásait. 1796-ban Musztafa pasát küldé Viddin ellen 40,000 emberrel, de Paszván Oglu szétverte azokat s a következő évben 80,000 katonával rettentő pusztításokat vitt végbe messze vidékeken. Borzasztó vérengzés után elfoglalta Nikápolyt, megszállta Szisztovát, Nist, Rustsukot, Szófiát és Kladovát; csapatai fenyegették Belgrádot, Oláhországot s hatalmát Várnáig terjesztették.

A porta, látva a nagy veszélyt, mely a birodalmat föloszlással fenyegette, hatalmas sereget gyűjtött össze Paszván Oglu leverésére. 1798. márcziusban már 100,000 katona állt harcra készen Hussein kapudán pasa vezénylete alatt, ki azt ígérte a szultánnak, hogy rövid idő alatt vagy Paszvánt, vagy a saját fejét küldi a szultán lábához. Paszván ennek hírére vévén, elbocsátotta kirdsáljainak legnagyobb részét s 12,000 leghívebb és legvitézebb katonájával elsáncszolta magát Viddinben.

Áprilisban a porta 120,000 katonája vette körül Viddint minden oldalról. Egy fél évig tartott az ostrom s az lett a vége, hogy a hatalmas sereg szétveretett. A kapudán pasa se Paszvánt, se a saját fejét nem küldötte el a szultánnak, hanem, hogy magát kimenthesse, Aljo

pasának, mint árulónak leíttette a fejét és azt küldötte el Stambulba. Paszvánoglu nem is késelt kiaknázni győzelmeit. Azonnal visszafoglalta ismét a bolgár városokat s újra fölszaporodott csapatai már Drinápolyt fenyegették, midőn a porta, akaratlanul bár, hogy őt megnyerje s kiengesztelje, három lófarku lobogót küldött neki. Paszván támogatásban az osztrákok. Viddin ostroma alatt Temesvárról mérnökkari tisztek mentek Viddinbe, hogy a szükségessé lett erődítéseket vezessék, s midőn a porta e miatt fölszólalt, azt válaszolták Bécsben, hogy a temesvári parancsnok a maga szakállára cselekedett és nem a kormány utasítása következtében.

Ez időben a kirdsálok befolyása annyira elatalmasodott, hogy Stambulban nyílt titok volt, miszerint némely miniszterek is, mint pl. a mindenható Jussuf, a kirdsálok zsoldjában állanak s innen volt magyarázható, hogy rendszeren meghiúsult a portának minden erőlyesebb föllépése a garázda népség ellen. A szultánnak azonban senki sem mert fölvilágosítást adni a dolgok mibenállásáról.

Végre azonban 1804-ben egy európaiilag szervezett, az eddigiekhez arányítva igen kis sereg indított a fegyveres rabló-bandák kiirtására s mindenkinek legnagyobb esodálkozására sikerült is. Egyik kirdsál sereg a másik után veretett főnkre.

A szultán teljesen kibékült Paszvánnal, ki aztán 1807. februárban halt meg. Viddinben több építmény, utca, erődítés tartották fenn emléket. Viddin 32 mecsetje közül a Paszván oglu-dsamiya könyvtáráról és iskolájáról nevezetes. A Paszván-szeráj (palota) most börtön-

nek használtatik. Számos, igen gazdagon ékített kút is az ő műve.

Hogy e belső harcokban és küzdelmekben sokat szenvedett Bulgária népe, fölösleges mondani.

A XVIII. század második felében élénk mozgalom támadt Hellasban. Két szerzetes, kik nyugaton képeztettek ki, Pathmos szigeten egy iskolát alapítottak nyugati berendezéssel. A példa hatott. Rövid idő alatt a gazdagabb görögök mindenfelé ily iskolákat alapítottak a nemzeti nyelv és műveltség terjesztésére. A mozgalom kiterjedt a bolgárokra is. Bolgár kereskedők költségén rövid idő alatt nagyszámú iskola támadt bolgár földön, de ez mind görög iskola volt, mert a bolgár kereskedő nem is képzelte lehetőségét más iskolának. Így vertek gyökeret a görög tanintézetek oly helységekből, hol különben egy láb görög sem lakott. Ilyen iskolák voltak már a 20-as években nem csak Macedoniában, hanem a Balkánban s a Duna mellett is, például Szisztovában, Tírnovában, Kotelban stb. A régi pópák helyébe léptek a dászkalok (δασκάλος), kik részint született görögök, részint elgörögösödött bolgárok voltak. Mikor Athénben megnyílt az egyetem, minden felől siettek oda a bolgár tanulók — tökéletesíteni görög műveltségüket.

Századunk kezdetén érte el a görögösödés tetőpontját Bulgáriában. A kereskedelem és magánlevelezés a bolgárok közt majdnem kizárólag görög nyelven, vagy legalább görög írással történt. Bolgárul csak a családok körében beszéltek, s hogy ide is elmenekülhetett a nemzeti nyelv, annak köszönhető, hogy a nők sohasem tanultak görögül. Egy másik ellensúlya volt a hellenizmusnak a bolgár pör, ki gúnyosan és némi gyűlölettel

nevezte el a városi lakost «grk»-nek (görögnek), iskoláját a rája sohasem látogatván, nem is ragadt rá semmi a görögből, megtartotta tehát nemzeti nyelvét. A városokban lakó bolgárok nyíltan görögöknek vallották magukat és sértésnek tekintették, ha valaki őket bolgároknak tartotta.

A görög szellem, irányzat és mozgalom oly hatalmas volt, hogy a Cyrill-írás mód is feledésbe ment. Még ma is vannak öreg bolgárok Macedoniában, a Rhodopéban s a Duna vidékén, kik a bolgár nyelvet görög betűkkel írják, melyekkel pedig nagyon nehezen lehet boldogulni a bolgár nyelvben, miután a görögben hiányznak a cz, cs, s, zs hangok. Másfelől, mint már fennebb is érintettük, a fanariotapapok fölülte demoralizálólág hatottak a népre. A konstantinápolyi patriarchatusnak egyebek közt a pénzszerzés volt a legfőbb elve. A patriarchai méltóság, mely 1573-ban még csak 6000 arany jövedelmet hajtott, idők folytán fölesigázta e jövedelmet 25-szörösre. Ehez átlag minden görög orthodox püspök 4000 arannyal járult, ki viszont két-három annyit zsarolt a népen s az alpapságon, hogy jusson a patriarchának, meg hogy maradjon a püspöknek is. E roppant jövedelmek nem egyházi birtokból folytak, hanem kizárólag a népnek kellett azokat kiizzadni.

A Bulgáriában meghonosodott fanariota papság erkölcsi tekintetben is igen feslett és botránysos életet élt. A női erény sehol sem volt biztonságban a papok ellen. 1860-ban a pirofi görög orvos azzal vádolta az ottani orthodox püspököt, hogy 14 éves iskolás leányokat becsületlenülített meg; az oehridai püspök 1864-ben erőszakkal tartotta vissza a leányokat titkos helyeken «gyónásra».

kik sirva távoztak ily helyekről; a XVIII. században Sofronios prisreni metropolita házról-házra kereste a leányokat, kik úgy elbűjtak előle, akár a török pasák elől.

Teljesítettek e papok a mondottakon kívül politikai missiókat is. Egyfelől arra törekedtek, hogy a népet tudatlanságban tartsák, másfelől arra, hogy hellenisálják. Ez utóbbi ezétra a görög lithurgia, görög iskolák és a görög társalgás bohozatala, valamint görög könyvek ajándékozása és terjesztése által működtek közre. E század elejéig lettek itt-ott bolgárok is püspökökké, de a görög forradalom s a görög királyság megalapítása óta egy bolgár sem jutott magasabb egyházi méltóságokra.

A hatalmas szellemi mozgalom, mely a XVIII. században Európa népeit fölvillanyozta, nem maradt hatás nélkül a bolgárookra sem. A nemzeti szellem kezdett köztök is ébredni. Az első, ki erre az impulsust megadta, egy Payszij nevű bolgár szerzetes volt az athosi kolostorban. Ez 1762-ben *Szloven-bolgár történet a bolgár népek, czárok és szentekről* czímmel egy kis munkát adott ki, mely lelkesedett nemzeti és hazafias szellemtől van áthatva. Payszij kéretlenülül ostromozta munkájában a renegátokat, szégyennek mondta, hogy a bolgárok, kiknek oly fényes és dicső történetük van, elhanyagolják nemzeti nyelvöket s a görögöt sajátítják el. Ezen, bár különben igen kezdetleges munka, roppant hatást gyakorolt a bolgárookra s megteremtője lön a bolgár nemzeti szellemnek és öntudatnak. Itt nem hagyhatjuk említettlenül, hogy Payszijra viszont Raics János szerb történetíró volt elhatározó befolyással, ki magyar iskolákban nyerte nyugat-európaias kiképezte-

tését, melynek befejezte után Kiewbe ment theológiát hallgatni. Hogy a szerbek történetéhez adatokat gyűjtsön, az athosi kolostorba utazott s ott ismerkedett meg Payszijjal, kit egészen föllelkesített s buzdító beszédeivel mintegy bolgár nemzeti apostollá avatta azt. Hogy Payszij ama nemzeti szellemet ébresztő munkáját megírta, Raicsnak, tehát egy magyar tanintézetekben növekedett szerbnek tulajdonítandó. Payszij munkáját, átdolgozva, Czárstvennik cím alatt Christaki adta ki Budán 1844-ben.

Alig ért véget a kirdsál hadjárat, már is új csapás érte Bulgáriát. Körtört e század első tizedében az orosz-török háború. Az orosz hadsereg Kamenszki Miklós gróf vezénylete alatt átkelvén a Dunán (1810), bevette Turtukajt (Tutrakán), szörnyű mészárlás után Pazardsikot, capituláció által Szilisztriát és megszállta Rázgrádot. De Rustsuk oly hősiiesen tartotta magát, hogy az oroszok majdnem összes haderejüket annak ostroma- és körülzárolására összpontosították. Az ostrom tartama alatt Langeron tábornok Rázgrádot és Árnautköit, Saint-Priest tábornok pedig Szisztovát égette le. Csak miután a Balkánon át előnyomuló török sereg Batimál megveretett, adta meg magát Rustsuk is. Ekkor az oroszok, támogatva nagy számú hajdúk és önkéntesek által, egész Bulgáriát occupálni kezdték, Kamenszki elfoglalta Nikápolyt, Voronezow tábornok a gyöngén védett Plévent és később Lováczt; Tirnovo Vjazsemszki hercegnek adta meg magát.

E hadjáratnak tudvalevőleg a bukaresti béke (1812) vétett véget, melynek alapján az oroszok Besszarábiát kapták a Pruthig és a Dunáig. Az orosz háború nagy reményeket ébresztett a bolgároknál s ez az első török-

orosz háború, melyhez a bolgárok nemzeti és fölszabadulási vágyakat kötöttek, melyben a bolgárok ragaszkodása a muszka hatalomhoz körvonalozottabban lép előtérbe.

Részint e körülményeknek, részint annak, hogy a háború alatt az oroszok kietlen pusztává tették Bulgáriát, lerombolták legélénkebb forgalmi központjait, legvirágzóbb városait és leirhatatlan nyomort, inséget hagytak a népre magok után, a bukaresti béke megkötésével nagy számú bolgár vándorolt ki Beszarábiába, azzal kecségtetvén magokat, hogy muszka uralom alatt tán jobb sorsuk lesz. A bolgár kivándorlás, mely már a jászvásári béke (1792) után vette kezdetét, most még nagyobb mérvet öltött: a beszarábiai oláh földbirtokosok jobbágyoknak használták eleinte a bevándorlókat, de 1819 óta az utóbbiak, mint telepítvényesek, kiváltságok védelme alá helyeztettek. A porta a háború folyama alatt tapasztalván, hogy a bolgárok nagy szolgálatokat tettek az oroszoknak, lefegyvereztette a keresztyén lakosokat a béke megkötése után, eltiltotta a fegyverkészítést, minek következtében a gabrovai fegyverkovácsok ipara tönkre ment. A darzilovezi nevű bolgár törzs, mely Voden és Ostrovo vidéken lakott, egészen kivándorolt, miután főszékhelyét, Drzilovot fölgyújtotta. E törzs részint kereskedőkből, részint kézművesekből állott, saját jogintézményei voltak s a törököktől nyert kiváltságok alatt élt. Számuk 4—5000 családot tett ki. Özvegyeket nem tűrtek meg magok között: az özvegyek közkölségen három hónap alatt ismét megházasítottak. Közülök sokan mint kiskereskedők élnek Görögországban, Szyriában, Egyiptomban, Triesztben és Oláhországban.

A görög forradalmat Oroszország új háborúra használta föl alkalmul. Az oroszok 1828-ban Wittgenstein tábornagy vezénylete alatt bevették Brailát, nagy veszteségek után Várnát s megszállták a Dobrudzát. A következő 1829. év február havában az orosz flotta bevette a török sereg háta mögött Anchialos és Sopolis tengerparti városokat. A kulevesai nagy csata után sikerült Diebits Zabalkanszkinak az oroszokat észrevétlenül átvezetni a Balkánon, holott a törökök megtámadtatásukat Sumenben várták. Midőn csalódásukat észre vették, siettek elébe vágni az oroszoknak, de megverettek Aitos, Jamboli és Szliven mellett. Szeptember első napjaiban Diebits főhadiszállása már Drinápolynál volt, előcsapatai Lüle-Burgásnál, bal szárnya a Fekete-tengernél, jobb szárnya pedig Enosnál állott, mely posztó által érintkezett az Aegei-tengeren ezírkáló orosz hajóhaddal is. Konstantinápoly nagy veszélyben forgott, de Diebits hadereje is nagyon megfogyatkozott, s azért egy ügyes fordulattal s támogattatva a hatalmak beleszólása által is, békére hajlandónak nyilatkozott.

A bolgárok e háborúban már sokkal nyomatékosabban támogatták az oroszokat, mint az előbbi hadjáratban. A bolgár önkénteseket Stojkow Mamaresow György, melléknevén Bujuklu vezényelte, ki már 1810-ben is kitüntette volt magát bolgár csapatok élén. Mamaresow azt hitte, hogy megérkezett Bulgária felszabadításának ideje s az orosz megszállást bolgár forradalomra akarta fölhasználni. Ezért 500 önkénytes élén szülőhelyére, Kotelbe tartott, hogy ott a népet fölláztassa; onnan az oroszok által meg nem szállott Tinovoba akart vonulni, hogy ott a hajdani Bulgária romjain kitűzze a forradalom

zászlóját. A bolgárok őt mindenütt megszabadítójuknak tekintették s készek is voltak hozzá csatlakozni. Azonban egészen előrelátatlanul megérkezett 200 kozák Szlivenbe, kik őt elfogván, az orosz főhadiszállásra huzolták. Az előtt kevéssel egy angol is bejárta Szlivent és Kotelt, a bolgárokat lázadásra szólítván föl. Anglia segítségét ígerte nekik s célja volt egy önálló és szabad Bulgária föllállításával egy válasz- és védőfalat teremteni Orosz- és Törökország között. A kozákok ezt is el akarták fogni, de szerencsésen megmenekült. Szliven és Kotel lakosai mélyen leverte tervök meghüségülése miatt, küldöttséget indítottak Diebitszhez egy irattal, melyben előadván a bolgár nép szenvedéseit, Mamaresow szabadon bocsátását s azon engedélyt kérték, hogy a magok erején és felelőssége mellett megkezdhessék a szabadságharcot Törökország ellen.

E közben létrejött a drinápolyi békekötés 1829-ben. Diebitsz barátságosan fogadta a küldöttséget, de sajnálkozva jelenté ki, hogy immár nem tehet semmit a bolgárok érdekében s békés magatartásra inté őket. A békekötésben, mondá Diebitsz, a szerbekről és oláhokról van szó: majd később rá kerül a sor a bolgárokra is. (Úgy látszik, az akkor tett ígéretet most akarja beváltani Oroszország.) Rámutatott a békeszerződés 13. §-ában foglalt kedvezményre, mely szerint a török alattvalóknak megengedettik, hogy 18 hónap alatt birtokaik eladása után Oroszországba kivándorolhassanak. Szlivenbe egy orosz consulatus helyeztetett, de Vascenko annyira maga ellen ingerelte a bolgárokat, hogy el kellett őt tenni Belgrádba, hol nagy befolyásra tett szert, Szlivenben pedig megszüntetett az orosz consulátus.

Mihelyt az orosz sereg megkezdte a visszavonulást, a bolgár nép között is nagy mozgalom támadt. Kik a véget ért hadjáratban segítségére voltak a muszkáknak, méltán attól tarthattak, hogy a porta úgy fog velök elbánni, mint hazatérőkkel, ezért hát Roth tábornok vezetése alatt ismét sok bolgár vándorolt ki Besszarábiába; némelyek szerint 3900 család, mások szerint 25.000 ember vándorolt ki akkor. 1850-ben Besszarábia 83 községében már 70.000 bolgárt számláltak, Moldva- és Oláhországba is nagy számmal vándoroltak ki bolgárok a tartomány minden részéből s letelepedtek Brailába, Galaczba, Bukarestbe, Krajovába (Viddinből és Tetevenből), Plojestbe (Szlivenből) és más helyekre. Zimmiczától éjszakra egy új bolgár város: Alexandria támadt, melyet jobbjára szisztovai bolgárok alapítottak.

Az orosz-török háború alkalmúl szolgált a bolgár hajdúság elterjedésére. A nevezetesebb hajdúvezérek közül kettőt említünk meg. Bojeso 1829-ben csapatával orosz szolgálatba lépett, de a drinápolyi béke megkötése után meghagyta neki a szilisztriai parancsnok, hogy oszlassa föl csapatát, de Bojeso embereivel együtt a Balkánban keresett menedéket, hol folytatni akarta kalandos életét; azonban közre kerülvén, a muszkák két testvér-öccsével együtt Szibériába vitték és ott egy erődbe zárták, hanem a három testvér átugrott a falakon s egyiknek lába a szerencsétlen ugrás következtében eltörvén, Bojeso leszúrta késével fivérét, hogy megszabadítsa a kínoktól s másik fivérével Ázsián át gyalog Konstantinápolyba érkezett, honnan ismét a Balkán hegységbe menekült, ott úzvén még 21 évig a hajdúéletet, míg Zejnül pasa ellené-

ben elesett. Totjov, a még most is élő insurgens főnök, Bojesonak a tanítványa.

Valamennyi bolgár hajdú között a leglovagiasabb volt Doneso Vatach, ki szintén a Balkánban, Rhodopében s az alsó Maricza vidékén űzte mesterségét. A rablott pénzt kiosztotta a szegényeknek s itt nem tett különbséget keresztények és muhamedánok között. A szegényeknek, valláskülönbség nélkül, vett igás marhákat s kifizette adósságaikat. Ezért nagy tiszteletben és közszeregetben állt a bolgár, görög és török alsó néposztálynál, minek következtében nem is lehetett őt kézre keríteni. Ha meglámadtatott a katonaság által, mindig ügyesen ki tudta vágni magát embereivel. De még a magasabb török régiókban is tisztelték őt, a mit bizonyít az is, hogy végre szakadatlan üldözés után elfogatván, a drinápolyi pasa elébe vitették, hogy büntetését megkapja, de a jószívű pasa azt mondta, hogy nem viszi rá a lélek, kivégeztetni egy ily derek vitézt, s szabadon bocsátá. Hogy mi lett a vége, nem tudni.

A hadi kárpótlás teljes kiegyenlítéséig (1836. aug.) az oroszok megszállva tartották Szilisztriát.

Mamaresow, ki Szilisztriában városi kormányzó volt, titokban forradalmi terveken dolgozott. Az összeesküvés fészke és gyűlhelye a kapinovoi kolostor volt (Tirnovó és Helena között). Azonban Hadszi Jordán, az összeesküvők egyike, elbeszélvén Hiláron metropolitának a nevezett kolostorban forralt tervet, a görög főpap azonnal jelentést tőn a török hatóságnak. Az összeesküvők elfogattak s minden tétova nélkül fölakasztattak Tirnovóban. Hadszi Jordánt a török kormány gazdagon megajándékozta. Mamaresow sem kerülte volna ki megérdemlett sorsát, noha

oroszl egyenruhát viselt, de az orosz követség közbevetvén magát, Marnaresow Számosz szigetére internáltatott, hol 1846-ban meghalt.

A Besszarábiába kivándorlott bolgárok sorsa, Jirecek bevallása szerint sem volt valami paradicsomi az orosz kormányzat alatt. Az iskolák, melyeket eleinte az orosz kormány nagy buzgalommal emelt, hogy a bolgárokat oda édesgesse, s hogy kitüntesse az ellentétet az orosz és török uralom között, csakhamar elpusztultak. Negyven iskolából a krími háború idején csak tizenhét volt meg. A besszarábiái orosz kormányzó tanítókül kiszolgált katonákat használt, kik egy szót sem tudtak bolgárul, miből világosan lehet látni, hogy az orosz kormány a bolgár testvérek elorosztására törekedett.

A párisi békekötés által Oroszország kénytelen volt Dél-Besszarábiát a Pruthtól a Fekete tengerig (mintegy 132□ mld) Oláh-Moldvaországnak, illetőleg a portának átengedni. Oláh-Besszarábiának fővárosa Bolgrád lett a Jalpuk tó partján, hol 1859 óta egy bolgár gymnasium és nyomda van. Hogy az orosz kormány se látszassék rosszabbnak a bolgárok irányában, mint az oláh, Orosz-Besszarábiában is létesített a pétérvári kormány bolgár népiskolát és Komrában egy középiskolát.

Fennebb említők, hogy egy magyarországi születésű és itt kiképeztetett fiatal szerb történetíró minő befolyással volt egy bolgár szerzetesre, ki nemzeti szellemű könyvével ébresztőleg hatott a bolgárokra. Most egy második, ehhez hasonló esetet jegyezhetünk föl. 1802-ben született Nagy-Tibaván (Bereg megyében) Venelin Ivanics György, ki Ungváron és Szathmáron járta a középiskolát s 1821-ben Lembergbe ment az egyetemre. Eredetileg Hueza György-

nek hitták s Lembergben vette föl az új nevet. Atyja kis orosz pap volt, s őt is papi pályára szánta, de a fiút keletre vonzották hajlamai s 1823. év tavaszán Kisenefbe ment. (E városban adta ki II. Sándor czár 1877 ápril 24-én a hadi kiáltványt) Itt két évig lakott s ez idő alatt megtanulván a bolgár nyelvet, csakhamar egy történeti munkával lépett föl, mely hatalmas befolyást gyakorolt a bolgárok nemzeti szellemének és öntudatának fejlesztésére. E munka czime: Az ó és új bolgárok, az oroszokhoz való ethnographiai, történelmi és vallási viszonyaikban. A szerző igyekezett ebben kimutatni, hogy a bolgárok nem elszlávosodott tartófaj, hanem eredetileg is szlávok. Venelin figyelmet ébresztett, úgy hogy az orosz akadémia kiküldötte őt Bulgáriába történeti adatok gyűjtésére és azok földolgozására. Venelin be is utazta Bulgária egy részét s az általa gyűjtött adatokat az orosz akadémia ki is adta, — de csak halála után. Venelin, ki élte utolsó szakában sok nélkülözésnek volt kitéve, 1839-ben halt meg a moszkvai kórházban. Hívei márványemléket emeltek neki a következő fölirattal: «Venelin Ivanics Györgynek az odessai bolgárok 1841. Emlékezetébe hozta a világnak az elfeledett, de egykoron híres és hatalmas bolgár népet s forrón ohajtotta megérni ennek újjászületését.» Venelin emlékét szent kegyelettel őrzik a bolgárok s alig van műveltebb bolgár, ki e nevet nem ismerné.

Azon bolgárok között, kiket Venelin munkáinak olvasása hazafias tettekre buzdított, első helyet foglal el Aprilow, ki Gabrovóból származott Odessába, hol mint kereskedő tekintélyes vagyonna tett szert. Eleinte ő is mint a többi bolgár kereskedő, a görög irodalmat és szellemet

pártolta, de Venelin idézett munkájának elolvasása után egészen más nézetre tért s azontul legfőbb törekvése volt faja művelődésének előmozdítása. Többekkel szövetkezve alapított is egészen európai mintára egy bolgár népiskolát Gabrovóban, hol az meg is nyílt 1835-ben. Ez volt Bulgáriában az első európai színvonalon álló bolgár népiskola. Főlemlítésre méltó körülmény, hogy azok voltak az első bolgár tankönyvek, melyek ez iskolába behozattak s ezek közt egy világtörténelem orosz-ból fordítva Stojanovics által. Nyomatott Budán 1836.

Ezzel egyidejűleg egy másik és pedig nevezetes kereskedelmi ponton, Szisztovában szorították ki az iskolából a bolgár nyelv a görögöt.

A harmadik bolgár iskola, mint hazafias, és nemzeti szellemtől áthatott, magán adakozások- és áldozatokból 1837-ben nyílt meg Koprivisticzában. Ez időtől kezdve aztán szakadatlanul gyarapodtak számban és értékben a bolgár iskolák, melyek a nemzeti nyelv, szellem és öntudat valódi fejlesztő intézetei lettek, s hogy a bolgárok egy része most oly művelt, azt csak e kezdeményezésnek lehet köszönni. Ezekre pedig közvetlenül egy felső-magyarországi születésű szláv adta az első és legelhatározóbb lökést. Főleg a hegyvidéki vojnik községeket ragadta magával a mozgalom, ezek fordítottak legtöbb gondot a bolgár fiatalságnak nemzeti nyelven való oktatására. Rövid időn a mozgalom lehatolt a hegyekről a völgyek elgörögösített városaira is. A tanárok a gabrovai iskola növendékeiből kerültek ki egyelőre: míg más felől a gazdag bolgárok az odessai lyceumban képeztettek bolgár fiatalokat tanítóknak. A török kormány, mely ez időben (Resid pasa, a güllánói hattı serif) maga is egészen

benne volt a reform-áramlatban, legkisebb akadályt sem gördített a bolgár iskolák alapítása elé. Így aztán tíz évvel a gabrovai iskola megnyílása után (1845) ötvenhárom bolgár népiskola létezett, és pedig a dunai Bulgáriában harmincegy, Thracziában tizennyolcz és éjszakkeleti Macedoniában négy. Az iskolákkal szaporodott az olvasni tudók száma is. A negyvenes években az alig húsz éves irodalom oly könyveket mutat föl, melyek 2000 előfizetével is díszkednek. 1844-ben jelent meg az első bolgár időszaki folyóirat.

Az irodalom tehát fölébresztette a nemzeti szellemet, mely először is a nemzeti nyelv művelésében és fölkarolásában nyilvánult. De a mozgalom, mely az iskolai és irodalmi téren megindult, természetesen nem állapodott meg itt. Mind tovább és tovább haladt. A bolgárok mind hangosabban kezdék követelni a reformokat, úgy a polgári, majd az egyházi téren, s miután ez nem ment oly gyorsan, mint ők ohajtották, lázadások törtek ki. Így a szerb török határ mentében, Nis, Pirot és Leskovácz vidékein a nép fegyvert fogott 1841-ben az adók beszedésénél elkövetett visszaélések és erőszakosságok miatt. De a mozgalmat csakhamar leverte Szabri pasa Nisből. Az így helyreállított belbéke azonban nem sokáig tartott: tíz év múlva, 1851. májusban újra föllázadtak a bolgárok Viddin környékén (tehát ismét közel a szerb határhoz), részint a spahik és hivatalnokok, de főleg a görög püspök zsarolásai miatt. A mozgalom csakhamar kiterjedt Viddin, Belgradsík és a Lom egész területeire. E lázadás is részint fegyverhatalommal, részint ígéretekkel lecsendesített.

Mi az egyházi mozgalmat illeti, e tekintetben az

első lépést 1833-ban Szamokow és Skopje lakosai tették meg, kik elűzték görög püspökjeiket és bolgárok kinevezését sürgették, de a patriarcha újra görögöket küldött nekik. A porta 1840-ben a lakosság kívánságára Viddinben a bolgár Dénes diakont akarta püspökké tenni, de midőn ez Konstantinápolyba ment. fölszenteltetni magát, a fanarioták orozva meggyilkolák.

A bolgár nemzeti hierarchiának főharczosa Bozveli Neofyt, ehilandari archimadrita volt, kinek törekvése egyelőre csak bolgár nemzetiségű püspökök kinevezésére irányult, s mint rágalmat utasítja vissza a gyanúsítást, mintha a régi, tirnovói és ochridai bolgár patriarchatusok visszaállítására törekednék. Tette ezt taktikából és azon hiszemben, hogy ha az első el van érve, önként vagy legalább sokkal könnyebben következik utána a második is.

A viddini lázadás után a török kormány belátván a bolgárok panaszainak alaposságát, arra kényszeríté a patriarchát, hogy nevezzen ki oda egy bolgár származású püspököt. De a patriarcha azzal játszotta ki a porta intencióit, hogy bolgárt nevezett ugyan ki, de — in partibus infidelium. Egy újabb illusztrációja ez annak, hogy a bolgároknak sokkal több okuk volt panaszkodni a fanarioták, mint a porta zsarnoksága ellen.

A krími háború után nagyon leszálltak a bolgárok abbéli reményei, hogy majd segít rajtuk Oroszország. A párisi békekötés (1856) következtében a porta kiadta a híres Hatti humájumot, melyben kimondatott a nemzeti és vallási egyenjogúság, vallási és lelkiismereti szabadság, a keresztényeknek állami hivatalokban és a hadseregben alkalmaztatása; egyházi téren elrendeltetett.

hogy az eddig a püspökök és patriarchák által kivetett taksák helyébe megállapított fizetések lépjenek. E nagy fontosságú okirat sok tekintetben megnyugtatta és kielégítette a bolgárokat. Nagy kár, hogy teljes életbeléptetését ismét a fanarioták incselkedései hiúsították meg. A következő 1857-ben ugyanis a viddini lakosok kénytelenek voltak a szultánnak egy kérvényt benyújtani, melyben azért folyamodtak, hogy metropolitájok a Hatti humajum értelmében megállapított fizetést kapjon. De Kyrill patriarcha, kinek kérvény véleményadás végett kiadatott, az addigi usus mellett nyilatkozott. Hanem ezzel a patriarcha nemcsak nem volt képes feltartóztatni a megindult mozgalmat, de sőt még új lökést adott annak. Mert e lépésnek ugyanis az lett a következménye, hogy a többi exarchiák hasonló ügyben deputatiókat küldöttek a szultánhoz: erre ismét valamennyi exarchia collectiv kérvénnyel lépett föl a bolgár hierarchia létesítése érdekében.

Mikor már ennyire fejlődtek a bolgár dolgok, a török kormány úgy segített magán, hogy 1858 elején egy «nemzetgyűlést» hívott egybe, melynek feladata lesz vala a legnélkülözhetetlenebb reformokat megbeszélni és javaslatot tenni. A fanarioták itt sem szűntek meg intrigálni, úgy tudták vezetni a választásokat, hogy a nemzetgyűlésbe (melynek tagjai: a patriarcha, hét püspök és harmincznyolcz követből állt, tíz Konstantinápolyból és huszonnyolcz az exarchiákból) csak négy bolgár képviselő jutott: Filippopol-, Viddin-, Szofia- és Tirnovóból egy-egy. Ezek közül is a három első, elkeseredve a tapasztalt visszaélések miatt, visszalépett, úgy hogy a gyűlésen csak Mincsoğlu Demeter tirnovói követ képviselte a bolgárok

érdekeit. A gyűlés 1860 február 18-ikán ért véget Kara-theodori István beszédével, ki a legmervebben utasítá vissza a bolgárok követeléseit s a püspökök választását hallatlan dolognak mondá.

Ez az eredmény annyira elkésérté a bolgárokat, hogy ismét lázadásoktól lehetett tartani: sajtó útján is és kivált röpiratokban mind merészebben kezdék követelni a történelmi jogok alapján a timovió és ochridai patriarchatusok visszaállítását. Az izgalom oly fokra hágott, hogy 1860 május 19-én a nagyvezér Bulgáriát személyesen beutazni indúlt. A bolgárok mindenütt ovatiókkal fogadták s a nagyvezér el is mozdítá a piroti püspököt, Anthimot: a mi viszont a fanariotákra oly kellemetlenül hatott, hogy Kyrill patriarcha leköszönt állásáról és helyébe Joakim választatott.

E közben a bolgárok mozgalma némely nyugoti katholikus vezérferfi figyelmét vonta magára. Főleg gróf Zamojszki László és Czartoryszki herezeg Párisban kezdtek érdeklődni a bolgárok iránt, kiket a katholicismusnak szerettek volna megnyerni. A bolgár főbb emberek közül is néhányan buzogtak a kath. egyházzal való unio mellett, azon hitben, hogy ez által megnyerik a nyugoti kath. hatalmak pártfogását, miután Oroszországtól innár megszűntek segélyt remélni. Sokat küzdött az eszme mellett Czánkow Drágán 1859 óta Bulgaria ezimű lapjában. 1860 december 18-án már meg volt állapítva a bolgár unio Brunoni apostoli vicarius és a bolgár deputatio által. Az angolok és oroszok nem jó szemmel nézték III. Napoleon e sikereit, ki Szerbia, Oláhország és Egyiptomban gyakorolt jelentékeny befolyását ki akará terjeszteni a bolgárokra is. Kár, hogy nem sikerült, mert

az unióhoz kötött remények, a keletkezett viszályok s a muszka pénzen dolgozó orthodox bolgárok heves támadásai és izgatásai következtében, csakhamar meghiusultak. Az egész nép helyett, alig pár száz ember tért át az unióra, kik 1865 óta Popov Ráfael drinápolyi unitus püspök pásztorsága alatt élnek, kinek fölszentelésére Sembratovicz ruthen érsek Lembergől csak e czélra Konstantinápolyba utazott.

Joakim patriarcha, tartva a mozgalom veszélyes voltától, fölszólította a bolgárokat, hogy követeléseiket formulázva adják be. Ez meg is történt. Hét pontba foglalták össze kívánságaikat: nemzeti hierarchiát és egyházi autonomiát sürgettek egy választott érsek alatt, ki a patriarcha felsősége alatt Konstantinápolyban fogna székelni. A patriarcha nem fogadta el e követeléseket, hanem tizenötponthban tett a bolgároknak egyben és másban kedvezményt. E pontok alapján a bolgárok választottak huszonnyolcz követet s 1861 márcziusban mint deputációt a portához küldötték. A bolgár küldöttség új nyolcz pontot terjesztett Ali külügyminiszter elé, kinek ressortjába az egyházi ügyek is tartoznak. Követelték, hogy a patriarchalis zsinat hat bolgár, és hat görög metropolitából álljon; a bolgár tagok még hat világi taggal képezzenek külön egy egyházi tanácsot: a metropoliták egyike, mint a bolgár egyház feje, lakjék Konstantinápolyban, a püspökök mindenütt választassanak és jövedelmeik legyenek szorosán megszabva.

E pontok tárgyalására a porta maga, miután Joakim patriarcha vonakodott ezt tenni, 1862 jul. 18-án egy vegyes bizottságot hívott össze, hat bolgár és hat görög tagból. Ez sem vezetett eredményre. A görögök makaes-

ságán megtört minden kísérlet. A porta elmozdította Joakimot és helyébe Szofronioszt nevezte ki patriárchának (1863), kitől azt követelte a török kormány, hogy immár esündesítse le a türhettelenné vált egyházi viszálykodásokat. Az új patriárcha tehát e végből egy congressust hívott össze 1864 február 22-ikére, melyben Anthim sumeni püspökön (most exárcha), Panaret, filippopolisi, Dorotheo szófiai püspökökön és Krstjovics tudóson kívül mind fanatikus görögök ültek. Négy hónapi heves tanácskozás után elvettetett a bolgárok nyolcz pontja. A görög theologusok indítványozzák a «bolgár püspök,» «bolgár egyház» mellözését, nehogy a szentegyház a barbarismusba sülyedjen.

Ennyi meghiúsult kísérlet még inkább elkésertette a bolgárokat, kik látván, hogy szép szerével nem tudnak semmire menni, erőszakhoz nyúltak. Rárohantak a zsarolásai miatt gyűlölt píróti püspökre, Szofronioszra, ki csak nagy nehezen mentheté meg életét török rendörök védelme alatt. Rustsukban betörték a püspöki lakba és Szynesiosz metropolitát csufosan elkergették. Hasonló sors érte Paysziosz vidlini püspököt, ki évenkint 185,000 piasztért zsarolt (75,000 helyett) megyéjében. Legelkeseredettebb volt a küzdelem Macedóniában, melynek Prilep, Szeresz, Nevrokop városaiban nagy zavargások támadtak. Itt a macedo-oláhok támogatták a görög elemet az egyházban és az iskolában: míg végre a bolgárok nagy kárpótlási összegeket fizettek, hogy a macedo-oláhok azokból magoknak külön templomokat és iskolákat építsenek.

A bolgár egyházi és nemzeti mozgalmak közepette történt, hogy az oroszok végre nagy küzdelmek után

1864-ben elfoglalták a Kaukázust. Ennek annyiban volt visszahatása Bulgáriára, hogy a török kormány mintegy fél milliónyi cserkeszt telepített le Kis-Ázsiában, a Balkánban, a Duna mentén, de legkivált a szerb határ hosszában, hogy a bolgárokat a szerbektől egy hatalmas, cserkesz lakta terület válaszsza el. Ezzel összeesnek a porta részéről a tartományi kormányzatban létesített reformok. A kis pasalikok helyébe nagy terjedelmű vilajetek (tartományok) léptek. A Duna menti valamennyi pasalíkból, valamint a szófiai és nisiből alakítottak egy közigazgatási terület, Tuna-vilajet (dunai kormányzósági kerület) név alatt, mely körülbelül egyenlő a bolgár csári birodalom terjedelmével annak végszakában. A Tuna-vilajet valijának, főkormányzójának székhelye Rustsuk. Az első vali Mithád pasa (1864—68) volt, az 1877 elején száműzött nagyvezér, Törökországnak, mint alkotmányos államnak megalapítója. Egyike a legfényesebb neveknek Bulgária, de egyszersmind Törökország történetében. Mithád már bulgáriai főkormányzó korában kétségbevonhatatlan tanújelét adta annak, hogy nála a reform, a haladás nem pusztán szó, nem ámitás, mint volt a török államférfiak legnagyobb részénél, hanem igen mély és szilárd meggyőződésnek, szükségérzetnek a kifolyása. Négy évi kormányzása alatt mintavilajetet csinált Bulgáriából. Vas- és országutak, hidak, bankok, kövezet, útezőai világítás, iskolák egymást követték az ő valisága alatt. Mindenki barát és ellenség, csak dicséretet tud mondani Mithád működéséről s a négy évi idő, mely alatt ő a bolgárokat kormányozta, bizonyára legfényesebb korszakát képezi Bulgáriának a török uralom alatt. E négy évi eredményből ítélve, nagytetés nélkül lehet elmondani.

hogy Mithád, mint alkotmányos török nagyvezér, tiz-tizenöt év alatt, béke időben, úgy átalakíthatná Törökországot, hogy alig lehetne ráismerni. Ne adja a balsors, hogy Törökország sokáig nélkülözze ezen, a kortársak között legjelesebb fiát!

És most e rövid kitérés után folytassuk a bolgár egyházi és nemzeti mozgalmak történetét. Magoknak a görögöknek sürgetésére is Szofroniosz patriárcha 1866-ban elmozdítván, helyébe VI. Gregor neveztetett ki, a ki már viselte volt egyszer e méltóságot s arról volt ismeretes, hogy a bolgárok irányában szelidebb és engesztelékenyebb magatartást tanúsított. Mihelyt újonnan elfoglalta hivatalát, hozzálátott az elmérgesedett egyházi viszályok kiegyenlítéséhez. A portának javaslatot terjesztett elébe, melyben a tránsbalkáni egyházmegyék egy félig független egyházkerületté voltak egyesítve, melynek első metropolitája «egész Bulgária exarchája» czímet viselte volna. Azonban az előbbi sikertelen küzdelmek által elkezerített bolgárok már ezzel sem voltak megelégedve. Nem akarták a Thráczában és Macedoniában lakó faj- és hit-rokonaikat a fanarioták körmei között hagyni s föltétlenül követelték az önálló bolgár nemzeti egyház föllállítását.

E sürlődások ismét izgalomba hozták a kádélyeket. A bolgárok látván, hogy Oroszországtól semmi támogatást és segílyt nem várhatnak, a «titkos bolgár központi bizottság» 1867-ben a szultánhoz egy alázatos hangon tartott föliratot terjesztett föl, melyben arra kérte a török uralkodót, hogy vegye föl a «bolgárok ezárja» czímet, adjon Bulgáriának alkotmányt és hozza azt a török birodalomhoz oly viszonyba, a minőbe lépett volt akkor Ma-

gyarország Ausztriához! De a portán persze nem acceptálták a javasolt bolgár-török dualismust. A bolgárok tehát ismét erőszakhoz nyúltak. Panajot és Totjow vezérlete alatt lázadó fegyveres bandák alakultak, de melyek csakhamar szétszórattak, a kik kézre kerültek a mozgalomban résztvettek vagy kompromittáltak közül, azokat Mitbád pasa Szisztovóban fölakasztatta.

Ez újabb lázadások után mind nagyobb engedékenység mutatkozott a portán. Ide járult az is, hogy 1869 februárban halt meg Fuad pasa, e kiváló török államférfi, ki végrendeletében azt tanácsolá a portának, hogy a görögöket lehetőleg izolálja és ragadja el tőlök a bolgárok fölötti nyomasztó szellemi főhatóságukat, mely a bolgárokat Oroszország karjai közé hajtja. Ali pasa külügyér ekkor maga vette kezébe az ügyet, kidolgoztatott javaslatokat, melyekben egy exarchatus felállítása volt kimondva az összes bolgárok számára. Hanem a patriarcha, synodus, vegyes bizottság egymásután vetették el Ali terveit. Ekkor aztán kifogyott már türelméből a török kormány is, minek következtében a szultán egy erélyes és döntő lépésre határozta el magát. Ali pasa 1870 február 18-án magához hivatá a bolgár és görög képviselőket és átadta nekik a szultánnak az előtt való napon kelt fermanját. A szultán elrendelte egy bolgár exarchatus alapítását, mely a következő eparchiákat foglalja magában: Rustsuk, Szilisztria, Sumen, Tirnovo, Szólia, Lovác, Vrácsa, Viddin, Nis, Piro, Szamokow, Kösztendil és Veles nevű székhelyekkel bíró eparchiákat teljesen; továbbá a szlivenit (Várna, Anchialosz, Mesembria és a görög tengerparti falvak kivételével), a szozopolisit (kivéve a tengerpart vidékét), a philippopolisit (ezen városnak

magának kivételével), végül Stanimákát és ennek környékén fekvő kilencz falut. A többi eparchiára nézve azt határozta a nagyüri fermán, hogy azon esetre, ha népeségök két harmada az exarchatus mellett nyilatkozik, ahhoz fognak csatollatni. Az első metropolita, exarcha név alatt, választás és a szultán berátja által való megerősítés által foglalja el helyét; imáiban megemlíti a patriarcha nevét s viszont a patriarchától kapja a mitrát.

Volt nagy öröm a bolgárok között, kik végre a porta segélyével célhoz jutottak, de annál nagyobb volt az ingerültség a fanariota táborban, melynek akarata és szakadatlan törekvései ellenére adta meg a szultán a bolgároknak a nemzeti egyházat. Egymást érték a bolgár küldöttségek, melyek az egész nép háláját és ragaszkodását tolmácsolták a szultán iránt. 1872 február 11-én választott meg Artaköiben az első bolgár exarcha, Ilarion, de ez még ugyanazon hónap 16-ikán leköszönvén, utódává Anthim, viddini püspök választott. Ennek útja Viddintől Konstantinápolyig valóságos diadalút volt. A török fővárosban megkapta a beratot, ünnepélyes kihallgatáson fogadtatott a nagyvezér és a szultán által, ki őt két fő rendjellel tüntette ki. Így vívták ki a bolgárok egyházi autonómiájukat. Még csak egy actus hiányzott, bekövetkezett az is, a patriarcha egyházi átkot mondott szeptember 17-én a bolgár papságra és híveire, de a mitől egyiknek sem lett semmi baja.

A bolgár nemzeti egyház felállítása óta jelentékeny haladást tettek a bolgárok a művelődés terén. Főleg az iskolaügy, mely Törökországban teljesen községi és egyházi ügy, rohamos fejlődésnek indult. Így például a filippopolí eparchiában van 305 elemi és 16 főiskola 356 tanítóval

és 12,400 tanulóval; azon kívül 24 leányiskola 37 tanító-nővel és 2265 tanítványnyal. Legjelesebb bolgár tanintézet a gabrovai régi iskola, a filippopoli középiskola s a bolgrádi (Besszarábiában) gymnasium. Továbbá számos bolgár ifjú nyer kiképzést a konstantinápolyi császári lyceumban, továbbá Párisban, Odessa, Kiev, Moszkva, Nikolajew, Bukarest, Belgrád, Zágrábban, Bécsben, de főleg Prágában és a cseh középiskolákban.

A művelődés terjesztését számos egylet mozditja elő. Minden nagyobb helységben van egy-egy «csitáliste» (olvasó egylet). A városokban bolgár nőegyletek is vannak, melyek főleg az iskolaügy előmozdításán dolgoznak. Bolgár ifjaknak külföldön kiképzésére külön egyletel ... fi-ködnök Konstantinápoly, Bukarest, Kiseneffben, Odessában és Bécsben. Mindez pedig történik a sokat gyalázott és rágalmazott török uralom alatt, melyről szintén el lehet mondani, hogy «jobb hirnevénél».

Vessünk most egy futólagos pillantást a bolgár irodalomra is. 1840-ig inkább csak egyházi és iskolai bolgár könyvek láttak napvilágot, azok is jobbara fordítások görögből és oroszról. A mondott éven innen veszi kezdetét a tulajdonképeni irodalom. 1839-ben létesült Szalonikában az első bolgár nyomda. 1856-ban Konstantinápolyban, 1869-ben pedig Brailában irodalmi társaság alakult, mely utóbbinak elnöke Drinow tanár, titkára pedig Stojánow (most bolgrádi tanár) lett.

A legnépszerűbb s legszellemesebb bolgár költő: Slavejkow (született 1825. Trevnában); utána sorakozik Najdenow Gerow, ki Odessában végezte tanulmányait és később Filippopolban mint orosz consul volt alkalmazva.

A legjobb bolgár novella-író: Ljuben Karavelow,

ki politikai téren is szerepelt. Tanulmányait Moszkvában végezte. Drumew Vazul, kinek 1874 óta Kelemen püspök a neve s a rustsuki metropolita sufraganeusa, a kirdsál időkből egy regényt írt. A szerencsétlen család s egy drámát Ivankó, Assán gyilkosa ezim alatt.

Az első vigjátékot Dopropodni Száva tanító, az első drámát ezelőtt mintegy tíz évvel Vojnikow tanító írta, ki azon kívül számos szindarabot írt. 1870 óta drámákat írnak: Blokow, Fingow, Siskow, Sismanow, Vladykin stb.

A legjobb bolgár stylista Mihajlowszki Nikola (szintén Moszkvában tanult), ki Fenelon, Bulwer, Scribe és másoktól sokat fordított bolgár nyelvre. Most hivatalnok a török közoktatásügyi miniszteriumban.

Az utolsó években lefordították fiatal bolgár írók Voltairetól Merope t, Molière néhány darabját, Hugo Viktortól Borgia Lucretiát; továbbá Lessing és Verne egyes műveit.

A tudományos irodalom inkább csak a történelem művelésére szorítkozik, melyre a fönnebb vázolt egyházi viszály nagy befolyással volt. Egy kiváló irodalmi erőt bírnak a bolgárok e téren Krstjovics Gáborban, ki Párisban tanult s most a konstantinápolyi legfőbb törvényszék tagja. Egy nagy munkában megírta a bolgárok történelmét, melyben többi közt azt állítja, hogy a bolgárok elődei a hunnok.

A legjelentékenyebb bolgár tudós ez idő szerint Drinow Marin, ki Panagyuristében született 1838-ban. Moszkvában tanult s 1871 óta a szlavisztika tanára a charkowi egyetemen. Megírta a bolgárok őstörténelmét,

egyházi történelmét s írt egy történelmi munkát a Balkán félszigetnek a szlávok általi benépesítéséről.

1875-ben tizennégy bolgár folyóirat volt, melyek száma időközben kétségkívül gyarapodott. Konstantinápolyban négy nagy bolgár lap jelenik meg: Najdenow Napreduk-ja, Henly (angol) Isztocsno Vreméj-je, Balabanoff Veke sa Den, végre a Csitáliste nevű szépirodalmi havi folyóirat és a theologiai Vuskresnik. Bukarestben megjelenik a politikai Zname, a szépirodalmi Znamie, a mezőgazdasági Stupan és a paedagogiai Ucsiliste, Brailában a tudományos Periodiceszko Spisánie. A Dunav Rustsukban, az Odrin Drinápolyban és a Solun Szalonikában 1864 óta hivatalos lapok. Az új bolgár irodalom felmutat eddig nyolczszáz könyvet és ötvenegy időszakos iratot.

Így leérkeztünk volna a legújabb korig. Az ezután mondandókban szólnunk kell még Bulgária ethnographiai és földrajzi viszonyairól, végül azon lépésekről, melyeket e hadjárat ideje alatt a muszka hatalom Bulgáriában tett.

* * *

E sorok elején körülírtuk Bulgária történelmi határait s a bolgár nép nyelvhatárai körülbelől összeesnek amazokkal. Kiterjed a bolgár nyelv a hajdani Moesia, Thraczia és Macedonia területére, vagy a mostani török beosztás szerint a dunai vilajetre (kormányzósági kerületre,) továbbá Drinápoly, Szalonika és Bitol vilajetek területére, melyek összesen mintegy 4000 □ mértföldet foglalnak el. Midőn tehát az orosz hatalom azt praetendálja, hogy a

porta muszka értelemben vett reformokat valósítson meg Bulgáriában, ha ezalatt a nyelv-határok — s nem csak a dunai világot értetik s a konstantinápolyi conferentia tárgyalásai az előbbire engednek következtetni, — egy igen jelentékeny területet akar függetleníteni a portától, mely terület aztán e jótéteményért hálaából Oroszországot fogná megváltójának tekinteni s az orosz hatalomnak ezen a révén módjában állana az eddiginél is nagyobb befolyást gyakorolni «Bulgáriában», mely csak részben a portától, de sokkal inkább Oroszországtól függne.

A bolgár nyelvhatár összeesik éjszakra az Al-Dunával, ennek torkolatától egész Vidinig; itt átkel a Timok-folyón, követi a szerb határok mentét, melyet ritkán lép túl s csak Prokopjénál a Toplicza mellett fordul délre. A Morava-völgy bal felén levő hegyek mentében tartva, körülövezi Vranja várost, érinti Crna-Gorát, azután a Sár hosszában menve, körülveszi a felső Dibrát s az Ochrida-tó nyugoti partján Lin faluáig végződik. Az Ochrida és Prespa tavaktól délre fekvő területen vegyes ajkú népesség lakik (albánok, bolgárok, oláhok). Innen kezdve Devoltól a Kasztoria-tó, Vlachó-Klissura, Negos, Szalonik, Seres (itt Draina vidékét magába foglalva) városokat érintve, a Rhodope déli oldalával lépést tartva, Dimotika, Uzunköpri, Bumar-Hissar (Kirkyliissa mellett) és Kis-Számokov érintésével a Fekete-tengerig terjed. Azon kívül a bolgár telepek mind közelebb kezdenek vonulni a török főváros felé. Egyes bolgár falvak vannak Rodostó, Szaraj, Csorlu és Derkos mellett. Magában Konstantinápolyban jelentékeny számú (40.000) bolgár lakik. Végül laknak még bolgárok Oláhországban, déli Muszkaországban és Kis-Ázsiában is.

A bolgárok különösen Macedoniában többféle törzsre oszlanak, melyek viselet és szójáráásra különböznek egymástól. Így a mijácsik a Radika-völgyben (huszonnyolcz falu, háromezer ház, egyharmad részök mohamedán) és Krusovóban; a polenczik felső Dibrában; a burszjácsik Prespában, Bitol, Prilep és Veles környékén; az arjánok (mohamedánok) Nevrokop és Tatar-Bazardsik között, stb.

A bolgár területen még mintegy tizenkét másféle nemzetiség is lakik; úgy mint görögök, oláhok (főleg a Dobrudsában és Nikápoly, meg Viddin környékén, végül a Balkán déli területein és Macedoniában a czinczárók.) A Tuna-vilajetben 30,000-re teszik az oláhok számát, a czinczárókat 200,000-re; albánok vagy orbonások (töröktől arnauták); törökök, kik az egész félszigeten szétszórva laknak, tömegesebben: a Dobrudsában, Tatar-Bazardsik környékén és keleti Thráeziában, meg minden városban; a tatárok a Dobrudsában húsz, Viddin mellett tizennyolcz faluban laknak, földműveléssel és kertészettel foglalkoznak. A eszkeszek (150,000 lélek) a Duna mentén, a Balkánban, a szerb határ mellett s keleti Thráeziában laknak; végül örmények, zsidók, cigányok, szerbek (a Timok és Nis mellett) és oroszok (a Duna torkolatánál).

A bolgárok számát pontosan nem lehet tudni. A hányan, amnyiféleképen számították ki két milliótól hét millióig. Kanitz az európai Törökországban lakó bolgárok számát közel öt millióra teszi, Jirecek a Törökországban és azon kívül lakó összes bolgárokat öt és fél millióra becsüli.

A népességre nézve még a következő újabb (az 1874. népességet* feltüntető) adatokat közölhetjük:

	Mohamedán	Nem moh.	Összesen
A drinápolyi kerületben	522.125	827.759	1.349.884
A dunai „	766.044	876.385	1.642.429
A szófiai „	145.236	514.885	660.121
A szalonikai „	302.972	347.373	650.345
A janinai „	241.062	476.244	717.306
A bitoli (Monastér) kerületben	824.318	587.642	1.411.760
Összesen:	2.801.767	3.630.288	6.432.055

Azon területet vettük itt fel, mely körülbelől megfelel a hajdani Bulgária területének. Tán mondani is fölösleges, hogy a «nem mohamedán» nem mind bolgár, miután említők, mily sokféle nemzetiség lakik a hajdani bolgár területen; valamint hogy a mohamedán lakosság sem mind török nemzetiségű, minthogy eszterek, tatárok és bolgárok is vannak a mohamedán hitűek között. Bizonyos csak az, hogy a nem mohamedánok nagyobb s a mohamedánok kisebb része: bolgár nemzetiségű.

Mi a vallást illeti, vannak görög keleti, mohamedán, római katolikus és görög katolikus bolgárok. Legnagyobb részük orthodox vallású, a mohamedán bolgárok számát Jirecek 500,000-ré teszi; a katolikus bolgárok Filippopolban és ennek környékén levő hat faluban laknak; az unitusok vagy görög katolikusok pedig Drinápolyban és környékén, Szalonika (Kukus, Vardar-Jenidse) és Szisztova vidékén.

A bolgárok általában és nagyjában most is ugyanazon területet lakják, melyen laktak a török uralom előtt. Csakis a tengerparti vidékekről szorítottak ki a görögök és nyugaton a physikailag erőteljesebb albánok által, kik

* Politikai évkönyv 1878-ra. Szerk. Huszár I. l. 314.

hegyeikről leszállingózva, egész a bolgár Moraváig tolták előre telepítvényeiket. Legnagyobb tömegben és legtisztább eredetiségében maradt meg a bolgárság a Balkán-hegység nyugoti vidékein.

Kanitz följegyzí az érdekes tüneményt, melyet az Al-Dunán tett hosszas útazásai és tanulmányai közben észlelt, hogy az Oláhországba költözött bolgár csakhamar eloláhosodik, a Szerbia területén lakó bolgár pedig elszerbesedik, itt is, ott is csakhamar elveszti nemzetiségét.

Az ifjú bolgárok most már arra törekednek, hogy megátolják a kivándorlást Szerbiába s 1874-ben nyilvánosan is tiltakoztak az ellen, hogy Szerbia déli határain minden eszközzel oda hatott, hogy a Fekete-Drintől a Timokig nyelv és szám tekintetében a bolgárok rovására kiterjeszkedjék; a mi minden esetre igen jellemző e két faj közti «barátság» nézve s élénk világitást vet azon motívumokra, melyek következtében a szerb fejedelemség 1876-ban «a bolgár testvéreket felszabadítandó», hadat izent a portának.

Mi a nyelvet illeti, bár az új bolgár nyelv az infinitívus hiányzása, az articulus használata stb. által különbözik a többi szláv nyelvektől, mégis ezekhez tartozik: közel rokonságban van az oroszszal, de kevés gyakorlat után a bolgár és szerb is megértheti egymást. Hogy az ősi finn-bolgár nyelv majdnem teljesen nyomot vesztett az új bolgár nyelvben, hogy a finn-bolgár és szláv keresztezésből nem keletkezett egy új idioma legalább, onnan van, hogy e két nyelv egészen heterogen nyelvtörzshöz tartozik s a keresztezés útján épp úgy nem támadhatott egy új nyelvképződés, mint nem támadt az

arab és spanyol nyelvből. — Legtisztábban beszélnek a bolgár nyelvet Kaloferben és vidékén.

* * *

Mi a bolgárokat a többi dél-szlávoktól előnyösen megkülönbözteti, többi közt az, hogy náluk a női nem hasonlíthatatlanul kedvezőbb társadalmi helyzetnek örvend, mint például a montenegróiaknál, hol a nő minden terhes munkát teljesít, míg a férfi uraskodik, s a szerbeknél, hol a nő kezét csókol a férfinak és feláll, ha férfi személy lép be a házba. Ez egy felől a bolgárok szelid, esőndes jellemében, de más felől abban is leli magyarázatát, hogy általában műveltebbek s műveltségre képebbek, fogékonyabbak, mint szomszédaik. A bolgár nép szorgalmas, munkás és takarékos a fukarságig. Városokban iparos, kereskedő, falvakban pedig földművelő s mint kertész fölötté ügyes. Házában esm és tisztaság s bizonyos tekintetben fényezés is uralkodik.

Orosz lapok tudósítói állítják, hogy midőn az orosz katonaság Bulgáriába tört s ott közelről ismerte meg a bolgárokat, kiknek öltözete, házi bútora és berendezése, gabnával telt estűreik jólétre mutatnak, esodálkozva kérdezték egymástól, hogy «hát ezek-e azon bolgárok, kiknek felszabadítására mi száz mértföldnyi távolságról jöttünk ide?» A legrussophilebb angol lap a *Daily News* harcztéri levelezője, Forbes tábornok írja, hogy Bulgáriában néhol oly fokú jólléttel találkozott, minővel nem mindenütt dicsekszik az angol nép. És hasonlóan nyilatkozik a *Köln. Zeitung* harcztéri levelezője is.

Persze, e jöllétet sikertült a felszabadító muszka hatalomnak jó időre tönkre tenni.

Bulgária földje művelés alatt álló részének majdnem két harmada kukoriczával van bevetve. Termelnek ezen kívül a bolgárok búzát, rozst, dohányt, rizst, gyapotot és szőlőt. Leghíresebb az eszki-zágrai buza, mely kivitelre használtatik. Selyem-termelés is van Bulgária majd minden vidékén, fő helyei azonban Tírnovo és Drinápoly. Fontos iparágat képez a Balkán déli oldalain a rózsaoilaj-készítés, mely sok bolgárt foglalkoztat. Szamokow, Kalofer, Travna és Gabrovo mellett gazdag vasbányák vannak.

A bolgár sok természeti képességgel van megáldva. Kanitz bámulva tapasztalta, hogy az egyszerű bolgár földész, ki soha sem látott gazdasági iskolát, mily ritka gyakorlati érzéssel alkalmazza mezei gazdaságában az öntözési rendszert. Bulgária legszebb hidja, a Jantra-folyón Bjela mellett, két balkáni egyszerű bolgár építész műve. Hasonló mesteremberek művei a Bulgária városaiban levő keresztény, mohamedán és zsidó templomok kimagasló tornyaik-, minaretjeik- és kupoláikkal.

A családi élet bensősége igen ki van fejlődve a bolgároknál. A házasságot tíz napig is tartó ünnepélyekkel ülik meg, melyek minden vidéken más-más szertartásokkal mennek végbe. A bolgárok erkölcsös életére mutat azon minden vidéken dívó gyakorlat, hogy a menyegzői lakomától a menyasszony, vőlegénye és egy ezzel megbízott öreg asszony kíséretében, félre vonódnak a fiatal házaspár lakrészébe. Az öreg asszony itt személyesen meggyőződést szerez magának arról, hogy a menyasszony szűz-e. Csak ekkor hagyja magára a vőlegénynyel. Ezt

aztán az öreg asszony tudtul adja a még jelenlevő nász-népnek, mire áldomások, üdvkivánságok és pisztolylövések hangzanak fel az öröm jeléül. Ha az öreg asszony ellenkezőt találna jelenteni, a házasság eo ipso felbontottnak tekintelik s a leány nem is megy férjhez soha.

Némely egyházi ünnepek, születések és halálozások alkalmával a bolgár köznépnél divó szertartások és cselekedetek azt mutatják, hogy a babona még igen erős lábon áll.

* * *

Mielőtt soraink befejezéséhez sietnénk, szóljunk egy pár szót a bolgárok jogi helyzetéről is. E tekintetben a század szellemének és irányának megfelelő javulás és haladás századunk harmadik tizedének végén veszi kezdetét. II. Mahmud és Resid pasa: e két név az, mely iránt a bolgár a legmélyebb hálára van kötelezve. E két jeles reformer nyitotta meg Törökország előtt a modern korszak ajtaját s ezek vetették meg azon alapot, melyen az elnyomottnak híresztelt rája Bulgáriában s Törökország más tartományaiban elég szabadon mozog. Mindazon jogok, melyeket most a bolgár bír, azon reformokra vezethetők vissza, melyeket II. Mahmud az 1839. nov. 2-diki úgy nevezett gülhánéi hattí-serifben proclamált s melyekre maga és birodalmának nagyjai ünnepélyes esküt tőnek. Ezen alkotmány-charta kimondotta a szultán összes alattvalóira nézve az élet, becsület és tulajdon biztonságát, az adók egyenletes felosztását s az adóbérlés eltörlését, az egyedárúságok és vagyonelkobzások megszüntetését; a birói vizsgálat és ítélet nélküli halálbüntetés eltörlését; az újonczállítás szabályozását s a katonai

szolgálatidő leszállítását négy-öt évre a mohamedánokra nézve, míg a keresztények magokat a katonai kötelezettség alól egy mérsékelt fejadó által válthatták meg; végül szigorú törvényeket helyezett kilátásba a hivatalnoki corruptio s az állomásokkal való üzérkedés ellen.

Ezek voltak a pillanat s a helyzet legsürgősebb követelményei s a bolgárok sorsában csakhamar javulás állott be, de a konstantinápolyi kamarillának sikerült megbuktatni Resid pasát s vele a reformok sikerét is. Véres török lázadások törtek ki (1843) főleg Albániában, melyeket csak nagy nehezen lehetett leverni. Az elvakult ósdi pasák szitották azokat a reformok életbeléptetése ellen, mert a reformok által megszokott uralmok veszélyeztetését látták. Ide járult az is, hogy a reformok szükségétől áthatott erélyes és fölvilágosult II. Mahmud után ennek lanyhatag fia, Abdul Medsid következett a trónra. Hanem gyöngesége daczára e szultán is tett lépéseket a reformok terén. 1845 januárban kelt hattiserifje, melyben a birodalom sok nemű zilált viszonyait az «általános tudatlanságra» vezette vissza, a tanügynek adott újabb lendületet s kormányát tovább haladásra ösztökélte. Minden tartományból bizalmi férfiak hivattak össze, kiknek tanácskozásából keletkezett egy nevezetes decentralisatióális intézmény, mely alapja lett a későbbi tartományi képviseletnek: s ez a «medslisz», vagyis a tartományi kormányzó mellé rendelt mohamedánok és keresztényekből álló tanács. Ez által jelentékenyen megszorított a valik absolut hatalma. Már II. Mahmud elvette tőlök a zsoldos csapatok tartásának jogát, élet és halál fölötti jogot és a saját számlájokra való adóbehajtási jogot. A medsliszek most a közigazgatást és igaz

ságszolgáltatást illető ügyekben consultatív befolyást nyertek, csak a végrehajtás maradt a pasáknak. E testületekben a mohamedánok és keresztények nem voltak ugyan egyenlő számmal, mindamellett ez nevezetes vívmány volt a rájára nézve. Ez által résztvevési joga az állam ügyeinek intézésében először ismertetett el és nyert gyakorlati s a moslim lakosság által is látható hivatalos kifejezést a tartományokban.

Hogy mind e reformokból sok a papíron maradt, az nem szenved kétséget. Oka ennek a török reactió, mely fegyveres fölkelésben is nyilvánult, de oka az uralkodó gyöngesége is. Oly kormányalkat mellett, minő volt eddig Törökországban, egy erélyes, fölvilágosult uralkodó az úgy nevezett «felvilágosult absolutizmussal» sok jót tehetett, a proclamált reformokat végrehajtotta volna. De Abdul Medsid s utóda Abdul Ázis nem olyan kiadású uralkodók voltak. Hogy a mohamedánok egy része föllázadt a reformok ellen, nem bizonyít semmit. Nagy Péter czár reformjai ellen is föllázadtak a streliczek, de iszonyú kegyetlenséggel leverte őket s nem állapotott meg, mint Abdul Medsid, a lázadás leverésénél, hanem következetes szigorral végrehajtotta reformjait. Az erély s az államférfiúi belátás hiányzott az ozman trónon s Törökországnak nagy oka van megsiratni II. Mahmudot, ki ha csak tíz évvel élt volna tovább, Törökország minden valós í-nőség szerint megkímélve maradt volna az állam lételei megingató rázkódásoktól. Ezért hát a fiatal török reformpárt, élén Mithád pasával, igen jól tudta, mit cselekszik, midőn 1876 tavaszán megbuktatta a trónról Abdul Ázist és utána pár hóval V. Muradot.

A reformok egy része csak frott malaszt lévén,

Oroszország, mely míg egy felől konstantinápolyi diplomatiája s a háremi eselszövények felhasználásával oda törekedett, hogy azok csakugyan papíron maradjanak, más felől a törökországi keresztények állapotát új meg új ürügyül használta fel a beavatkozásra s azok fölötti protectoratus gyakorlására. Ez a krími háborúra vezetett. Oroszország haderejét és hatalmát megtörte a porta a nyugoti hatalmak hadseregeinek segítségével; befolyását és protectorátusát a keresztények s így a bolgárok fölött is megtörte a párisi 1856 márczius 30-ki szerződés. A török kormány, részint hogy a nyugoti hatalmak iránti háláját kifejezze, részint hogy keresztény lakosainak ki-elégítése által elejét vegye újabb bel- és külföldi bonyodalmaknak, kiadta az úgy nevezett híres Hatti humajumot, mely már sokkal szélesebb alapon mozog, mint a gülhánéi Hatti serif s melyet a garantírozó hatalmak, hogy a portát annál inkább kötelezzék annak végrehajtására, fölemlítettek a párisi szerződés IX. cikkelyében is.

Az 1856-ki hatti humajum tartalma, vázlatosan ismertetve, következő:

1. §. Abdul Medsid szultán megerősíti a gülhánéi Hatti serifben és az azt megelőzőtt Tanzimátban alattvalóinak megadott becsületi, személyi és vagyoni biztosságot s ezek hatályosbba tételére új törvényeket helyez kilátásba.

2. §. Megerősíti a nem mohamedán hitfelekezeteknek régibb és újabb időben adott jogokat és kiváltságokat.

3. §. Megszünteti a II. Mohamed, a hódító által a különféle felekezetheli papi statusoknak illető hitfelek fölött adott világi kormányhatalmat s elrendeli, hogy a

patriarchák és magasabb egyházi méltóságok kizáróan csak egyházi és papi hivatásuknak éljenek, fizetéseiket az államtól húzzák; a rája népek világi ügyeit pedig a saját magok kebeléből választott, világiak- és egyháziakból álló tanács intézze.

4. §. E szakasz a keresztény templomok építésére, vagy átalakítására, miket az előbbi mohamedán törvények nagyon korlátoztak, számos kedvezményt ad meg.

5. §. Valamely nemzetnek a másik fölött való kegyelését az administrációban megengedhetlennek mondja ki s szigorúan eltiltja azon lenéző és gyűlöletes elnevezéseket, melyek a mohamedánoknál a többi vallási felekezetek irányában divatoztak.

6. §. Proclamálja a legkorlátlanabb lelkiismereti szabadságot s elrendeli, hogy jövőre senki (tehát a keresztény hitre tért mohamedán) se kényszeríthessék vallásának megváltoztatására.

7. §. Az állampolgári egyenlőség jövőre a tekintetben is érvényesüljön, hogy a szultán polgári hivatalokra mindenkit, ki arra alkalmas, vallási különbség nélkül alkalmazzon.

8. §. Meghatározza, hogy jövőre minden török alattvaló, tekintet nélkül vallásra vagy nemzetiségre, föl fog vétetni az alapítandó állami tanintézetekbe, hogy az állami szolgálatra szükséges ismereteket megszerezhessék magoknak.

9., 10. és 11. §. E szakaszok megszabják, hogy jövőre a keresztények és mohamedánok között felmerülő pörökben vegyes, azaz mohamedánokból és keresztényekből álló bíróságok fognak döntení; elrendelik to-

vábbbá a börtönök javítását és egy czélszerű rendörség szervezését.

12. §. Megállapítja a keresztények jogát és kötelezettségét a katonai szolgálat tekintetében, megengedi a helyettesítést s egy tüzetes törvényt helyez kilátásba ez ügyben.

13. §. Elrendeli a tartományi és községi medsliszek átalakítását és pedig oly módon, hogy a keresztények azokban jobban legyenek képviselve, mint annak előtte.

14. §. Megszabja, hogy az idegen alattvalók is szerzhethetnek magoknak bizonyos föltételek alatt földbirtokot Törökországban.

15. §. Az adózás, nevezetesen az adószedés javíttatik.

16. §. Közmunkák előmozdítását czélzó intézkedéseket tartalmaz.

17. §. Egy rendes évi költségvetés megállapítását helyezi kilátásba.

18. §. Elrendeli a rája nemzetek küldötteinek az államtanácsba való meghívását. Végül:

19. §. Az államhivatalnokok megvesztegetésére szigorú büntetéseket szab; igéri a pénz- és valuta-ügy javítását, továbbá a csatorna- és útépitésre nagyobb gond fordítását.

Hogy e reformok sem léptek életbe, hanem jó részt írott malaszt maradtak, oly uralkodók alatt, minő Abdul Medsid és Abdul Azis, nem csoda. Annyi hatása mégis volt úgy ezen, mint az előző reform-chartáknak, hogy annyira-mennyire megbarátkoztatták a mohamedán világot a komoly reformok szükségének eszméjével; az eszmékben kezdett egy új kormány hajnala derengeni,

egy szóval megtörték az út — az alkotmányosság számára. Elannyira, hogy midőn a Mithád által kidolgozott, egészen modern európai színvonalon álló alkotmány kihirdettetett 1876 december 23-ikán, a legkisebb reactió sem volt tapasztalható, annál kevésbé fegyveres ellenállás a mohamedanizmus részéről, mint történt az előbbi hattok és irádék ellenében. Mithád alkotmánya már nem toldozás-foltozás, mint volt a Tanzimát, a gülhánéi Hattisérif és Hattihumájum, hanem egy széles alapon nyugvó alkotmány, mely átöleli az egész állami életet s reformál mindent, a legalsó régióktól a legfelsőbbig, ki a maga részéről is nem egyszer kinyilatkoztatta, hogy az alkotmányosságot, annak minden végkövetkezményeivel őszintén és utógondolat nélkül elfogadja. Ez bizonyára korunk egyik legszebb vívmánya. Ki hitte volna, hogy az annyira becsmérelt török állam képviselői egy szép napon parlamentben tanácskozzanak és hozzá úgy, hogy szemtanúk és illetékes bírálók egybehangzó ítélete szerint bármely alkotmányos állam törvényhozó testületének is becsületére vált volna. Az alkotmányosság fája tehát megfogamzott Törökországban, mindazáltal megvárandó, ha vajjon «lesz-e gyümölcs a fán?»

* * *

Bulgáriát majdnem a közepén a Balkán-hegység, szeli ketté a Timok-folyótól a Fekete-tengerig. A hegység ez egész vonalát a bolgárok általában Stara Planinának, öreg hegynek nevezik. A Balkán elnevezés török szó, mely egyszerűen hegyet jelent. Az Iszker-folyó a Balkánt nyugoti és keleti részre osztja. A Balkán éjszaki

része lejtős és fokozatos fensikokkal nyúlik le a Dunáig, míg déli oldala meredek és kopár s Pirottól Mesembriáig hatvan mértföldnyi hosszúságban mintegy fal húzódik el. A Sipka falunál van a Balkán főszorososa (1446 méter), mely az ez évi háború véres és gyilkos harczeitől lett nevezetessé és mely a Tundsza-völgyből a Jantra völgyébe vezet a Duna jobb partjára. Legmagasabb s egyszersmind legvadabb része a Balkánnak az, mely a Sipkától a szliveni szorosig mintegy tizenöt mértföldre terjed. A többi balkáni szorosok a következők: a Demir-kupu (vaskapu), mely Szlivenből Tirnovóba vezet; továbbá az, mely Szlivenből Kotelbe (törökül: Kazán) vezet, a Mahmud szultán által használható állapotba helyezett út, mely Komarovóból Sumenbe visz. A Balkán legkeletibb részének a neve Eminé-Balkán, mely a Fekete-tengernél az Eminé-foknál végződik, hol egy hasonló nevű város is van a középkori Emmona helyén. Aitosnál a keleti Balkán átjárásai vannak, melyek közül az egyik Bogházderén át Kámesijáig visz, a másik (Nadir Derbend) Várnába vezet.

Bulgária vizei között a főfolyó a Duna, mely egyszersmind elválasztja Bulgáriát Oláhországtól. A Dunába szakadnak a következő folyók: a Morava, a bolgár Morava, Timok, Topolovicza, Sidból, Iszker, mely Gigen falunál szakad a Dunába, Vid, Oszma, Jantra, Lom stb. Az Aegaci tengerbe szakad, a kisebb folyókat nem is említve: a Maricza, a Struma és a Várdár.

Kiegészítésül azokhoz, miket a történet fonalán földrajzi tekintetben elmondánk, szükségesnek látszott még e rövid geographiai áttekintés.

Es most befejezésül még egy pár sort az orosz kormányzatról Bulgáriában e háború folyama alatt. *)

A czár mindjárt a hadjárat kezdetén a bolgárokhoz egy proklamációt intézett, melyben felszólítja őket, hogy csatlakozzanak az orosz lobogókhoz. «A szerint, a mint az oroszok elő fognak nyomulni Bulgáriában — mondja többi közt a czár proclamatiója — a török kormányzatot egy rendes szervezet fogja pótolni», azaz [muszka kormányzat. Úgy is történt. Bulgária polgári kormányzójává Cserkaszki herceg neveztetett ki, a kinek hasonló kormányzására most is keservesen emlékeznek a lengyelek Orosz-Lengyelországban. Hogy minő hivatás tétetett a herceg feladatává Bulgáriában, az kilátszik a czár következő szavaiból, melyeket Cserkaszkihoz Bukarestben intézett:

«Egy nagy fontosságú kettős feladat bízott önre: önnek Bulgáriában egy egészen új alapokra fektetett köz-igazgatást kell szervezni, más felől pedig egy erkölcsi kapcsolatot létesíteni e tartomány és Oroszország között.»

A kormányzó herceg aztán az Oroszországból magával hozott négyszáz orosz hivatalnok segítségével neki is látott a muszka kormányzat életbeléptetésének Bulgária azon négyszöget alkotó területén, melynek éjszaki oldala a Duna, déli a Balkán, keleti a Lom-folyó, és nyugoti az Iszker. E területet tartották az oroszok leg-húzómosabban megszállva. Cserkaszki herceg kormányzóságának székhelyül Tirnovót, az ő bolgár czári várost választotta. Innen sugárzott szét a szegény bolgárokra az új muszka aera boldogító hajnala. Cserkaszkinak első teen-

*) Revue des deux Mondes, 1877. 22-ik füzet.

dője az volt, hogy az orosz nyelvet decretálta hivatalos nyelvvé a jelzett területen a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban. Alaposan felforgatott mindent, a mit ott talált. A bolgár községekben meghonosította a muszka községi rendszert; confiskálta a mecsetek javait, a bolgár papoknak megrendelte, hogy a templomokban a czárért rendesen imádkozzanak, a bolgár exarchát, ki Konstantinápolyban székel, állásától megfosztottnak nyilvánította az esetre, ha át nem költözik Tirnovóba; a mohamedán lakosságot száműzte s annak birtokait a bolgár keresztények között osztotta fel; a bérlőket birtokosokká, a birtokosokat földönfutókká tette. Így létesítette Cserkaszki Bulgária és Oroszország között az erkölcsi kapcsolatot a legerkölestelenebb alapon: a birtokrablás alapján. E muszka reformok minden ízökben mutatják az orosz hatalom nivelláló, oroszosító törekvéseit. Ez az, a mit Oroszországban úgy neveznek, hogy «Bulgária fölszabadítása a török járom alól.» No de nyugodjunk meg: Ausztria-Magyarország részéről ki vannak adva a jelszavak: hogy Oroszországnak semmi véglegest Bulgáriában alkotni nem szabad, hogy minél több lépést tesznek e téren előre az oroszok, annál többet kell hátrafelé tenniök, s hogy egy bolgár falu sorsa fölött sem határozhatnak az osztrák-magyar monarchia beleegyezése nélkül. Majd meglátjuk.
